

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра практичної психології

Взаємини між дітьми
як чинник їх психосоціального розвитку

Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6-го курсу, групи 622
спеціальності Психологія
Лапко Олена
Керівник: канд.псих.наук, доцент
Радчук Валентина Миколаївна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від „____” _____ 2022 р.

зав. кафедри _____ канд.психол.наук, доцент Радчук В.М.

Чернівці – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДІТЕЙ У СІМ'Ї	
1.1. Вплив стосунків між братами та сестрами на психосоціальний розвиток.....	
1.2. Фактори сиблінгової взаємодії.....	
1.3. Вплив сиблінгової взаємодії на шкільну психологічну адаптацію дітей.....	
РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕДУРА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Методичний апарат вивчення структури взаємин дітей у сім'ї....	
РОЗДІЛ 3 СПЕЦИФІКА СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Психологічний аналіз особливостей взаємин дітей у сім'ї.....	
3.1.1. Вплив сиблінгової взаємодії на становлення у дітей уявлення про себе.....	
3.1.2. Особливості психологічного захисту сиблінгів у процесі їхньої взаємодії.....	
3.1.3. Типи взаємодії дітей у структурі сиблінгового функціонування.....	
3.2. Шляхи покращення взаємодії дітей у сім'ї.....	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я є одним із соціальних інститутів, психологічна сутність якого розглядається у багатьох дослідженнях. Уклад сімейного життя, взаємини між членами сім'ї, зокрема між самими дітьми, якщо їх у сім'ї кілька, справляють значний вплив на психосоціальний розвиток особистості, який розглядається як процес психічного розвитку дитини в умовах соціальних взаємин. Проблема взаємин дітей у сім'ї потребує постійної уваги з боку психологів, особливо у сучасних умовах глибоких змін інституту сім'ї та стійкої тенденції зростання відхилень у розвиткові дітей.

Теоретичний аналіз результатів психологічних досліджень за даною проблемою свідчить, що вивчення сиблінгової взаємодії здійснювалося у різних напрямках. Досліджувався вплив даної взаємодії на психосоціальний розвиток особистості. Психологи одностайні у трактуванні важливості впливу сиблінгової взаємодії на психосоціальний розвиток дітей. Зокрема, доведено, що на розвиток дитини зі збільшенням кількості дітей у сім'ї зменшується вплив батьків та зростає вплив сиблінгів (А.Адлер, Й.Рембовський, Л.М.Сазонова, Є.Стотленд, В.Томан та ін.). З'ясовувалися також чинники, які визначають специфіку сиблінгової взаємодії (Т.І.Думітрашку, О.Л.Кононко, Р.Мей та ін.). Психологи намагалися розкрити особливості взаємин дітей у сім'ї та виникнення між ними мотиву суперництва (Г.Т.Хоментаскас). Підкреслюється, що дитячі взаємини забарвлені як особливою прив'язаністю та любов'ю, так і конкуренцією та заздрістю. Хоч усі погоджуються з тим, що рідні брати і сестри чинять значний вплив на життєве самовизначення особистості, однак найбільш важливі аспекти з вказаної проблеми у психологічній літературі представлені не досить широко.

Розкриття значущості сиблінгової взаємодії здійснювалося у контексті психологічної адаптації дітей до школи. Це пов'язано, по-перше, з тим, що потрібно підтвердити чи спростувати залежність рівня адаптації дитини від її взаємодії зі сиблінгом, по-друге – з метою розв'язання гострої проблеми психосоціальної адаптації дітей, яка актуалізується у перехідному періоді від дошкільного до молодшого шкільного віку, а саме, при їх вступі до школи. Шкільна дезадаптація дитини може бути джерелом її тривожності, невпевненості, пригніченості, очікування неприємностей, побоювання неуспіху в навчанні та міжособистісному спілкуванні з однокласниками, що значною мірою провокує почуття неповноцінності, становлення у дитини негативного образу “Я”.

Все це викликало інтерес до проблеми взаємодії дітей у сім'ї у структурі шкільної адаптації.

Сказане дає підстави трактувати дослідження сиблінгової взаємодії як важливе та актуальне. Недостатня розробленість проблеми сімейної взаємодії, зокрема сиблінгової, її теоретична і практична значущість зумовили вибір теми роботи «Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку».

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі системи взаємин між дітьми в сім'ї у процесі розвитку їхніх особистісних якостей.

Об'єктом дослідження обрано сиблінгову взаємодію.

Предметом дослідження є особливості психосоціального розвитку дітей семирічного віку в процесі сиблінгової взаємодії.

Гіпотеза дослідження: діти, які мають сиблінга, краще психологічно адаптовані до школи, ніж одинаки у сім'ї, що виявляється у становленні їх мотиваційної сфери, особистісному та соціальному дозріванні.

Завдання дослідження:

1. Розкрити специфіку емоційної взаємодії дітей у сім'ї.
2. Виявити вплив сиблінгової взаємодії на становлення у дітей уявлення про себе.

3. Здійснити типологію сиблінгової взаємодії.

4. Встановити роль сиблінгової взаємодії у психологічній адаптації першокласників до школи.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс **методів:**

1) теоретичний аналіз проблем на базі вивчення психологічної літератури;

2) бесіди, анкета та психодіагностичні методики.

Кількісний аналіз результатів проводився за допомогою математико-статистичного методу обробки емпіричних даних.

Емпіричне дослідження проводилося протягом 2022 року. Ним було охоплено 74 дітей семирічного віку їх батьки та вчителі. Дослідження проводилося на базі гімназії № 7 м. Київ.

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків. Зміст роботи викладено на 75 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

1.1. Значення взаємин між рідними братами та сестрами для їхнього психосоціального розвитку

Взаємини дітей у сім'ї у багатьох психологічних дослідженнях визначені важливою складовою системи сімейної взаємодії. Психологи, досліджуючи даний феномен, для визначення місця й особливостей поведінки особистості в сім'ї використовують такі поняття, як позиція, роль і статус. Поняття ролі відзначає певну соціально-психологічну характеристику поведінки самої особистості, яка посідає те чи інше місце у системі міжособистісних відносин [59]. У членів сім'ї стосовно до кожного складаються рольові сподівання, система уявлень про те, як вона має себе поводити згідно з виконанням ролі. Міжособистісні ролі в силу своєї структури та змісту можуть чинити психотравмуючий вплив на членів сім'ї. Вивчення даного поняття має місце у працях І.С.Кона, Е.Г.Ейдеміллера, В.В.Юстицького, Н.Е.Рихтера та ін.

Термін сиблінгова взаємодія у психології вживається як усталене в англійській науковій літературі словосполучення для визначення взаємин між рідними братами, сестрами, братами і сестрами у сім'ї. Взаємодія розглядається як форма регулювання дій дітей один з одним (О.В.Киричук, [56]). Тобто, взаємодія означає зайняття її учасниками певних взаємних відносних позицій. Взаємини охоплюють різні сторони спілкування. Це - обмін думками і виявом почуттів, довіри і поваги, уваги і турботи, відповідальності за спільні справи, загальні інтереси. Отже, вживання даних термінів сприяло розумінню специфіки проблеми дослідження.

Дослідження Дж. Бірткнела не підтвердили теорію М.Томана [60]. Однак психолог визнав, що у конкретних індивідуальних випадках вказана

теорія все ж підтверджується. На його думку, це пов'язано з додатковим збігом й інших позицій подружжя (наприклад, політичних переконань, інтересів, релігії, подібного соціально-економічного статусу батьківських сімей).

Сім'я, створена подружньою парою, члени якої були єдиною дитиною у сім'ї, є потенційно нестабільною. Вони не здатні до кооперації, консолідації, їм властива недостатня комунікабельність, схильність до егоцентризму. Це підтверджує положення про значущість сиблінгової взаємодії, зокрема, вплив статусу дитини у батьківській сім'ї на її подальше подружнє життя.

На думку А.Адлера, порядкова позиція дитини в структурі сім'ї є важливим чинником формування стилю її самостійного життя [50]. Зокрема, він вважав, що становище одинака в сім'ї провокує у майбутньому його житті схильність до егоцентризму та виникнення труднощів у спілкуванні. Становище другої за народженням дитини стимулює у неї розвиток прагнення долати рекорди старшого сиблінга, орієнтуючи її при цьому на досягнення. Психолог відзначає, що ставлення дитиною перед собою непомірно високих завдань, підвищує ймовірність виникнення у неї можливих невдач. Про становище молодшої дитини у сім'ї А.Адлер говорить, як унікальне у зв'язку з підвищеною увагою до неї як батьків, так і старших братів чи сестер та високою її мотивацією перевершити старших сиблінгів. Кожен із вказаних прикладів відображає стереотипний опис дітей у сім'ї, який, на думку автора, визначає у дитини певні психологічні проблеми. Другий напрямок досліджень вченого було присвячено вивченню зв'язку між порядком народження та різними психічними порушеннями. За гіпотезою американського психолога Є. Стотленда, послідовність народження визначає становище дитини в структурі сім'ї, її соціальні орієнтації, засвоєні норми і у майбутньому – сприйняття нею життєвих ситуацій і поведінки. Так, наприклад, перші й єдині діти поводяться приблизно однаково, схильні до конформізму, приписують собі роль батьків.

Вони також схильні до співчуття й переживання за інших людей. Тоді як пізніше народжені діти сприймають себе як осіб із нижчим статусом, погоджуються при цьому на підлегле становище, турбуються лише за тих людей, які рівні з ними за статусом.

Р. Мей вказує, що для розуміння особистісної моделі індивіда важливе значення має з'ясування його становища в сім'ї як сиблінга [67]. Дана думка асоціюється з трактуванням В. Сатир впливу спадковості та життєвого досвіду людини на створення у неї власної моделі світу, яка у подальшому визначає її поведінку [10].

Отже, незважаючи на відмінність деяких характеристик, спостерігається спільність у судженнях названих психологів. А саме, очевидний прямий зв'язок сиблінгової взаємодії зі становленням у особистості стилю поведінки та самосприйняття. Очевидно, це можна трактувати як формування власного образу "Я".

Т.А.Думітрашку емпірично доведено значущість сиблінгової взаємодії у формуванні індивідуальності дитини. Зауважимо, що не існує індивідуальних особливостей, які б залежали тільки від її становища у сім'ї як сиблінга. Однак може йти мова про індивідуальні риси, які зумовлюються впливом статусу сиблінга. Психологом визначено причини, за якими діти відрізняються у сім'ї один від одного: 1) необхідність визначення і підтвердження своєї унікальної ідентичності; 2) унікальність особистісного досвіду дитини на відміну від спільних для братів і сестер життєвих подій. У кожній дитини виникають власні особистісні переживання [43].

Існують сучасні дослідження, які теоретично не підтверджують думку про залежність інтелектуального розвитку від кількості дітей у сім'ї та інтервалу між їх народженням. Зауважується, що дана залежність зумовлюється низкою інших особливостей. По-перше, при народженні дітей із малою різницею у часі появи на світ має місце вплив особливостей фізіологічних змін в організмі жінки [43]. По-друге, має значення й те, що в інтелектуальному розвитку другої за народженням дитини бере участь

перша. Старший сиблінг починає виконувати навчальну функцію, орієнтуючись при цьому на відповідну поведінку батьків і повторюючи її. Для першої дитини у сім'ї створюються сприятливі умови для інтелектуального росту. Тоді як у пізніше народженої дитини виникає цілком інша ситуація. Вона полягає у тому, що молодша дитина має за взірць ще не сформовану повністю особистість, замісника батьків – старшого сиблінга, що й може спричинити відставання у її психічному розвитку.

Результати дослідження О.Л.Кононко також спростовують думку про залежність інтелектуального розвитку дитини від її порядку народження. На думку психолога, така тенденція пояснюється тим, що мати, в якій кілька дітей із різницею у віці 1-2 роки, неспроможна одночасно задовольнити у достатній мірі їхні потреби в емоційному спілкуванні [62]. Все це, очевидно, й зумовило появу хибної думки про залежність інтелектуального розвитку від кількості дітей у сім'ї.

Іншими словами, дослідження показують, що одним із головних чинників розвитку в дитини інтелектуальної сфери, зокрема, готовності до навчальної діяльності є її позитивна самооцінка. Очевидно, що вирішальний вплив на процес її формування має найближче соціальне оточення. Однак до кінця не з'ясовано роль взаємодії дітей у сім'ї, чим була й зумовлена спрямованість даного дослідження.

М.Рунко і М.Баленда пов'язують із чинником кількості дітей у сім'ї розвиток у них креативності мислення [15]. Так, найкращі результати розвитку дивергентного мислення спостерігаються в одинаків. Подальший розподіл має таку послідовність: старші діти, далі - молодші, а найгірші показники - у середніх за народженням дітей. Крім того, діти, в яких більша кількість сиблінгів, показують кращі результати розвитку дивергентного мислення, ніж ті, в яких один сиблінг. Вчені вважають, що для розвитку креативності має значення широта сфери спілкування, а не лише загальний рівень "інтелектуального клімату". Значущим при цьому є також характерна схильність першої дитини в сім'ї до конформізму порівняно з пізніше

народженими дітьми. Зазначимо, що у вказаному дослідженні не підтверджений вплив на творчі здібності дитини одного з чинників: інтервал між народженням дітей у сім'ї. М.Рунко і М.Баленда відзначають, що загалом діти, які мають сиблінга, більш наполегливі та відкриті досвіду, краще кооперуються з іншими дітьми, менш егоцентричні, ніж діти-одиначки у сім'ї. Т.І.Думітрашку заперечує дану думку, аргументуючи тим, що старші діти у сім'ї більш доміантні, категоричні та директивні, ніж молодші, що, в свою чергу, перешкоджає розвитку в них креативності [43].

За результатами дослідження Т.А.Думітрашку, розмір сім'ї та черговість народження має вплив на процес когнітивного розвитку дітей [43]. Сазонова Л.М. доповнила дані результати і підтвердила особливий вплив взаємин дітей у сім'ї на розвиток у них мовлення [19].

О.Г.Антоновою-Турченко виявлено залежність формування системи особистих цінностей дитини від кількості дітей у сім'ї [44]. Так, на її думку, для дітей, які були однією дитиною у родині, є більш характерним егоцентричний тип особистості, що відзначається високим ступенем самостійності, спрямований на власну індивідуальність, на досягнення незалежності у житті, тоді як діти з багатодітних сімей, навпаки, більше націлені на створення власної сім'ї та виховання дітей. Крім того, психолог вказує наявні переваги та негативні аспекти виховання дітей у багатодітній сім'ї. Так, у таких сім'ях дівчатка вже у ранньому віці допомагають матері мити посуд, прибирати зі столу тощо, а старші дочки часто ще й доглядають за меншими. Хлопці також беруть активну участь у домашніх справах. За таких умов діти звикають до відповідальності. Багатодітна сім'я має значні потенційні можливості для трудового, морального та емоційного виховання. Навіть проблеми й складнощі багатодітної сім'ї, прагнення їх подолати, нерідко ще більше єднають її членів. Сім'ї з кількома дітьми рідше розпадаються, ніж сім'ї з однією дитиною. Характерним є активна участь багатодітного батька у житті сім'ї, у догляді за дітьми та у їх вихованні. До негативних аспектів виховання дітей у багатодітній сім'ї психолог відносить,

насамперед, наявність у ній жорсткого контролю. Внаслідок чого діти користуються меншою свободою у прийнятті рішень та у своїх діях і поведінці – як у сім'ї, так і поза нею. По-друге, нерівне становище дітей щодо віку зумовлює додаткове навантаження на старших дітей. Так, дуже часто на них лягають моральні та матеріальні обов'язки, що перешкоджає їх власному навчанню та кар'єрі, призводячи до малоосвіченості та погіршенню стосунків між дітьми.

Таким чином, у згаданих працях психологів, сиблінгова взаємодія розглядається як підсистема психологічної структури сім'ї, яка, відповідно до поглядів В.В.Століна, разом зі загальною модальністю взаємовідносин закріплюється у поведінці дитини щодо ставлення до самої себе, створюючи те, що визначається як психологічна роль [21]. Тобто, сиблінгова взаємодія виступає опосередкованою ланкою, що пов'язує індивідуальне в особистості зі соціальним та визначає становлення в особистості самосвідомості. Саме таке бачення сутності сиблінгової взаємодії є базовим при розв'язанні даної проблеми у дослідженні.

Обраний напрямок дослідження потребує розгляду деяких сучасних теоретичних засад. Так, психологічною аксіомою є положення про образ “Я” як систему уявлень індивіда про самого себе, знання про себе, які можуть мати різний рівень істинності. Образ “Я” у структурі особистості становить своєрідний каркас, який надає безлічі різноманітних особистісних якостей людині певної внутрішньої узгодженості, відносної одноманітності [42]. Завдяки цьому образ “Я” служить основою вибору особистістю провідної лінії поведінки, базою для виникнення особистісної установки щодо інших людей. Однак потрібно враховувати, що дитина не пасивний продукт впливів соціального середовища, а активний суб'єкт діяльності й міжособистісної взаємодії, який приймає чи не приймає зовнішні впливи. Г.С.Костюк підкреслював, що “внутрішні умови формуються та змінюються під впливом зовнішніх дій, але вони ніколи не є їх зовнішньою проекцією” [63].

Проблема самосвідомості багатовимірною й розгалуженою. У контексті даного дослідження нас цікавлять аспекти формування образу “Я”. Засадовим у психологічній науці є положення про спілкування дитини зі значимими іншими як новоутворення, що відображає онтогенез самопізнання і самооцінки дитини, тобто визначає образ самої себе та іншої людини [71]. Іншими словами присвоєння точки зору оточуючих на себе як джерела успіху чи невдачі у діяльності є основою ставлення дитини до себе, до своєї особистості, критерій її самооцінки. Психологи наголошують на впливові у становленні образу “Я” дитини, насамперед, емоційних контактів із членами сім’ї. Зокрема, С.П.Тищенко визначила залежність між типом домінуючого ставлення батьків до дитини та рівнем її самоповаги [25].

Очевидно, залежно від характеру досвіду спілкування дитини в сім’ї у неї формуються різні уявлення про себе. Оскільки основним чинником становлення “Я” є контакти зі значущими іншими, то очевидний зв’язок взаємин дітей у сім’ї з їхнім уявленнями про себе. Особливу роль у такому спілкуванні відіграють їх взаємні оцінки, які виступають джерелом знань дитини про себе та впливають на її самооцінку. Психологи вважають, що адекватна самооцінка дитини продукує становлення позитивного власного образу “Я”, а, відповідно, одним з чинників формування негативного образу “Я” є її неадекватна самооцінка [11, 53]. Оскільки, у молодшому шкільному віці зароджується потреба у самопізнанні, зацікавленості у своєму внутрішньому світі, сприяючи інтенсивному розвитку в особистості уявлень про власне “Я”, то особливий інтерес викликає саме цей віковий період та є доцільним вибір у даній роботі досліджуваних вказаного віку. Докладне вивчення змісту поняття самосвідомості виходить за межі даної роботи.

Проаналізовані роботи дали підставу виокремити сутність та значущість сиблінгової взаємодії. По-перше, сиблінгова взаємодія є складним соціально-психологічним утворенням, яке розкриває особливості системи ставлень сиблінгів один до одного та стереотипів їхньої поведінки,

що тісно пов'язано з проблемою становлення самосвідомості. Слід зазначити, що проаналізовані роботи визначили важливість впливу сиблінгової взаємодії, насамперед, на становлення уявлення дитини про себе.

По-друге, цінність сиблінгової взаємодії полягає у встановленні між дітьми в сім'ї коопераційних взаємин. Через опосередкування цих контактів індивід сприймає і оцінює себе та оточення, у нього формується система мотивів, соціальних установок та цінностей, навиків взаємодії у системі міжособистісних взаємин.

По-третє, одним із напрямків впливу сиблінгової взаємодії на психосоціальний розвиток дитини є відстеження ролі даної системи у становленні уявлення про себе. Місце дитини в сім'ї певним чином позначається також на особливостях їх пізнавальної сфери, емоційному і моральному розвитку та соціальному дозріванні. Взаємини дітей у сім'ї в основному реалізуються у формуванні індивідуальних психологічних особливостей.

Особлива увага при вивченні аспектів проблеми сиблінгової взаємодії акцентується на виявленні чинників, що зумовлюють її специфіку.

1.2. Фактори процесу сиблінгової взаємодії

Сучасні психологи наголошують на важливості простеження чинників, що зумовлюють специфіку сиблінгової взаємодії. Чинниками впливу та відповідно критеріями їх визначення найчастіше розглядаються ті, які мають демографічний характер: порядок народження дитини, вікова дистанція між дітьми, стать дітей. Підкреслюється, що вони у значній мірі детермінують характер сиблінгової взаємодії. Відстеження даних чинників системи взаємин дітей у сім'ї дозволив виокремити їх в окрему групу - віково - статевих характеристик. Однак такий підхід до вивчення проблеми у значній мірі є вузьким та спрощеним.

Основною характеристикою сиблінгової взаємодії, на думку деяких психологів, є емоційні сімейні взаємини, тобто соціально-психологічні характеристики - наявні прихильності членів сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, особливості спілкування між членами сім'ї, ціннісні орієнтації і рівень культури її дорослих членів, ставлення батьків до дітей, розвиток особистості самої дитини тощо [3, 62, 65]. Вказані характеристики створюють другу групу детермінант сиблінгової взаємодії. Однак існує тісна взаємоузгодженість між названими двома групами чинників, вони не можуть діяти окремо, що визначає важливість їх злиття у єдину динамічну структуру, яка характеризується як психологічна та визначає позицію дитини в сім'ї.

У вивченні цієї проблеми психологи здебільшого акцентують увагу на статусі дитини у сім'ї щодо першості народження, тобто, старшої чи молодшої. Саме цим пояснюються особливості поведінки дитини, її мотиви та думки, визначаються потреби та нахили особистості, формується її індивідуальність. Зокрема, на думку М.Джеймса [40], "єдина дитина робить те, що їй хочеться, а наступні - пристосовуються, роблять те, що розумно або нерозумно вимагають від них батьки".

Поява другої дитини вносить відповідні зміни у психосоціальний розвиток дитини, змінюється, насамперед, її соціальна роль у сім'ї, починає формуватися внутрішня позиція старшої дитини. Чим старша дитина, тим скоріше вона освоює нову позицію у сім'ї. Це узгоджується з висновками Р.Мея, який відмічав, що у старших дітей більше розвинуте почуття відповідальності, частіше зустрічається прагнення до самостійності, до влади, краще розвиваються вольові якості [57]. За його даними, це - цілеспрямовані, ініціативні та надійні у майбутньому люди. Позиція старшого формує у дитини роль помічника батьків, їх прямого послідовника та опікуна молодшого, лідера у стосунках зі сиблінгом. Цей напрямок розвитку у старшої дитини здійснюється по-різному. У силу взаємин, які складаються внаслідок різного ставлення батьків до першої і другої дитини, в останніх може виникати почуття взаємних ревностей і агресії. Крім того,

через появу в сім'ї другої дитини, старша може відчувати себе відчуженою, у неї виникає заздрість до молодшої, яка поглинає увагу та турботу батьків. Якщо негативні почуття будуть дуже інтенсивними, то вони можуть стати причиною глибоких психологічних проблем. Старша дитина попадає у ситуацію, коли батьківська увага і любов тепер стає привілеєм обох дітей. Дитина позбавляється першості. Щоб повернутися у центр уваги, старша дитина починає використовувати свою нову перевагу - бути старшою, тобто першим помічником у батьків і наставником у молодшого. Ця тенденція підсилюється батьками, які зміцнюють позицію первістка як старшого, нагадуючи йому, що він розумніший та доросліший і тому має бути прикладом для молодшої дитини. Прагнення дитиною реалізувати позицію старшого, може мати різні форми прояву. А саме: прагнення співпереживання, взаємодопомоги, а також і прояви егоїзму. Вимога бути прикладом для молодших і поступатися їм може також викликати у першої дитини фрустрацію і переживання несправедливого ставлення до неї з боку батьків.

Друга дитина в сім'ї потрапляє у вже створену атмосферу домашнього мікроклімату, у систему уже набутих батьками певних правил виховання дітей. Це, безумовно, сприяє більш врівноваженій емоційній сімейній атмосфері. Але друга дитина ніколи не відчує єдину, неподільну любов. У неї виникає потреба у завоюванні батьківської любові. Це змушує її пристосовуватися, шукати шляхи привертання уваги і любові батьків. За даних обставин молодша дитина може відчувати себе неповноцінною у сімейній взаємодії і намагатися досягнути позиції та успіхів старшого сиблінга [50]. Як наслідок молодші діти можуть бути більш збудливі, неслухняні, вперті, ніж старші, чи менш самостійні. Чим молодша дитина, тим більше буде виявлятися її агресивність, у перші роки життя - впертість [32].

Середні за народженням діти живуть у ще більш складному світі сімейної взаємодії. Дослідження Й.Рембовського свідчать, що вони емоційно

частіше тяжіють до старших від них сиблінгів. У середніх за народженням дітей також відстежено прагнення сліпо наслідувати поведінку старшого сиблінга [17].

Отже, статус дитини в сім'ї примушує її шукати свій шлях самореалізації, пошук свого місця у сім'ї. Оскільки всім дітям притаманне прагнення до отримання позитивної оцінки батьків, то для її досягнення дитина може застосовувати різні форми психологічного захисту. І тому основна роль батьків - створити поле психологічної, емоційної безпеки кожній дитині. Якщо в сім'ї встановився дух тепла, взаємоповаги і уваги, то розвиток проходить без перешкод.

Значущим чинником сиблінгової взаємодії є також вікова дистанція між дітьми в сім'ї. Віковою різницею у появі на світ дітей пояснюється, по-перше, величезна різноманітність характеристик дітей у одних і тих же батьків. Психологи наголошують на тому, що чим ближче діти за віком один до одного, тим сильніший між ними взаємовплив. Особлива увага у психологічних дослідженнях відводилася питанню впливу ефекту народження на інтелектуальні здібності індивіда [43, 62]. У вивченні даного питання відстежено різні та часто неоднотайні підходи психологів, які вже було розглянуто вище.

Не залишився без уваги психологів вплив статі дітей на безпосереднє формування взаємин між дітьми у сім'ї та на процес їхнього психосоціального розвитку взагалі. Комбінації: старша сестра - молодша сестра, старша сестра - молодший брат, старший брат - молодший брат та старший брат - молодша сестра, певним чином формують різні взаємини між дітьми і обумовлюють різні взаємини з навколишніми людьми та зі самим собою.

Ознака статі відіграє важливу роль у формуванні відносин батьків до обох дітей у сім'ї. Особливо це виявляється при наявності дітей протилежної статі. Спостерігаються більш інтенсивні емоційні зв'язки між батьками та дітьми однієї статі незалежно від віку. Кожен із батьків у своїх взаєминах із

дітьми більше схильний рахуватися з особистістю дитини аналогічної статі. Різні взаємини до дітей виявлено вже в очікуванні дитини у період вагітності.

Детально питання про специфіку взаємин дітей щодо їхньої статі вивчав Р.Річардсон [13]. Він зазначав, що у дітей протилежної статі негативні реакції будуть виявлятися рідше, оскільки між ними менше прямого суперництва. А у дітей однієї статі ймовірність негативних проявів буде зростати. Психологом доведено, що від ролі дитини у сім'ї як меншої чи старшої залежить якісна вираженість у неї певних особистісних рис. Зокрема, старша дитина самостійна, стримана і серйозна. Однак неоднакова стать дітей у сім'ї зумовлює ряд додаткових відмінностей. Якщо це старша сестра серед сестер, то особливими рисами будуть: організованість, схильність до домінування, вміння спілкуватися. Якщо старша сестра серед братів - це сильна незалежна жінка, в якій розвинута материнська турботливість, материнські якості. У позиції старшого брата серед сестер домінує риса комунікабельності, особливо вміння спілкуватися з жінками. А старший брат серед братів - це, зазвичай, лідер, який тримає все під контролем. При наявності дітей протилежної статі ці риси будуть якісно менше виражатися і навпаки. Модальність буде сильнішою зі збільшенням кількості молодших дітей.

Встановлено, якщо у хлопця є старший брат чи у дівчини – сестра, то вони виявляють більш типову для даної статі поведінку, ніж ті діти, стать яких не співпадає із статтю старшої дитини у сім'ї. До того ж, чистий ефект статусу сиблінга залежить від чинника вікової різниці. Чим ближче вони за віком, тим сильніший вплив має сиблінгова взаємодія на розвиток дитини.

Батьківське ставлення впливає на виникнення різних дитячих позицій у їх взаєминах, що, насамперед, відзначається на емоційній забарвленості [3, 5, 7, 62, 65]. Так, якщо батьки надто багато уваги приділяють молодшому з дітей, старші реагують на такий стан справ негативно. І, навпаки, в ситуаціях, коли молодшим бракує батьківської уваги, старші компенсують її турботливою опікою і доброзичливим ставленням до них.

М.І.Алексєєва та О.Б.Насонова показали, що прояви заздрості, ревнощів, агресії, суперництва, відмови від взаємодії є наслідком різного батьківського ставлення до дітей [5]. Конкурентні взаємини між дітьми однієї сім'ї, як правило, мають пряме або непряме заохочення із боку батьків. Фаворитизм одних і недостатня увага до інших викликає в обділених ласкою дітей заздрість, ревнощі, вороже ставлення як до любимчиків, так і до батьків, що проявляється у різних формах поведінки - агресії, суперництві, відмови від взаємодії.

Доведено, що часто в сім'ях, які мають кілька дітей, одна з них для матері чи батька є улюбленою, а до решти вони ставляться стриманіше. Такому випадку родинних стосунків психіатри й клінічні психологи надають особливої уваги, бо вони можуть провокувати виникнення неврозів. Конфлікт між дітьми і, як наслідок, психологічну напругу провокує також особиста прив'язаність одного з батьків до певної дитини.

Прояви заздрості і ревнощів у взаєминах сиблінгів, насамперед, є наслідком такої сімейної ситуації, коли батьки не підготували старших доньку чи сина до появи в сім'ї нової дитини і зосередили на новонародженому всю свою увагу і почуття. Джерелом спорадичних конфліктів можуть стати зазіхання когось із дітей на особисту власність іншого (іграшки, книги тощо), безцеремонне втручання у справи один одного [3]. Найбільш заздрісними є діти у віці від 18 місяців до трьох років, а також діти, які переживають кризові періоди розвитку [51]. Встановлено, що чим більший розрив у роках, тим менше проявляються конкурентні відносини..

Другим чинником, який логічно пов'язаний з попереднім, є конфлікти між батьками. З одного боку, така сімейна ситуація утруднює набуття дитиною навиків конструктивної поведінки, що пов'язано з процесом ідентифікації. З другого боку, - провокується неконструктивне батьківське ставлення щодо дітей у сім'ї, яке доцільно виділити у третю групу чинників. Наприклад, батьки несвідомо власний подружній конфлікт "переадресовують" дитині, навіують її, що вона є причиною сімейних

конфліктів, чим провокують у неї виникнення неадекватної поведінки. Дитина починає відчувати власну провину за сімейні негаразди. Вибір батьками одного з дітей часто є не випадковим. Таку роль батьки схильні надавати тій дитині, яка народилася під час виникнення конфлікту. Дефіцит позитивних емоційних зв'язків у сім'ї також утруднює ідентифікацію дитини з батьками. За таких умов збільшується ймовірність ідентифікації дитини з емоційно близьким сиблінгом. Прикладом неконструктивної батьківської поведінки також можуть бути: втручання батьків у дитячі конфлікти, постійне порівнювання дітей, висока батьківська вимогливість, позбавлення дітей можливості діяти самостійно та ін.

Внаслідок даних стратегій батьківського ставлення до дитини ущемлюється її потреба у власній цінності. У контексті нашого дослідження слід означити, що при становленні особистості дитини особливого значення набуває така ситуація, за якої дитина переконана в тому, що вона є для батьків такою ж самою цінністю, як і її сиблінг. Відсутність такого переконання провокує страждання, відчуття образи, заздрощі та ревнощі до останнього. Виникнення заздрості дітей у сім'ї, яка, як правило, направлена на те, чого дитини позбавлена, найчастіше пов'язана з відчуттям молодшого переваги над ним старшого, а останньому в свою чергу приносить страждання відчуття, що батьки до сиблінга відносяться з більшою увагою та терпінням. Зокрема, дані почуття викликає така ситуація, як народження у сім'ї ще однієї дитини.

Отже, ставлення батьків до дітей є одним із важливих чинників сиблінгової взаємодії. Виділено чинники, які провокують виникнення у дітей деформацію самосприймання: 1) особистісні порушення батьків (знижена самооцінка матері, прагнення одного з батьків через дітей компенсувати власні нереалізовані потреби); 2) конфлікти між батьками; 3) неконструктивна поведінка батьків (один або обидва батьків не задовольняють потреб дітей у любові, нехтують ними; навіювання дитині, що вона є причиною сімейних конфліктів; використання одним з батьків дітей чи

однієї дитини як спільників(а) проти іншого; діти є засобом вирішення подружніх конфліктів; загроза та залякування дітей їх розлюбити чи покинути сім'ю як дисциплінарні методи; відсутність у сім'ї людини, яка б зрозуміла дитячі переживання; віддавання батьками переваги одному з дітей; грубе втручання батьків у дитячі конфлікти; порівнювання дітей, висока батьківська вимогливість).

Отже, суперництво між дітьми в сім'ї - явище поширене і присутнє майже у всіх сім'ях. Діти борються за досягнення привілейованого становища у сім'ї. Негарзди між ними виникають у міру того, як кожен із членів сім'ї з'ясовує необхідність пристосування своїх потреб до інтересів і вимог інших. Конфлікти і суперництво часто є характерними для взаємин сиблінгів, що однак не виключає теплих, доброзичливих стосунків між ними, взаємодопомоги. У взаєминах сиблінгів можуть співіснувати між собою агресивність, симпатія і співробітництво. У дітей виникають двоякі почуття – ревності до сиблінга та прагнення до взаємодії. Виявлено, що явище амбівалентності взаємин дітей у сім'ї є недостатньо вивченим та представленим у психологічному контексті.

Результати аналізу наукових джерел свідчать, що особистісні взаємини сиблінгів хоча й переживаються ними як безпосередні, насправді є опосередкованими. Пошук психологічних чинників сиблінгової взаємодії дозволив виділити і деталізувати їхню роль у психосоціальному розвитку особистості та у становленні характеру безпосередньої взаємодії дітей у сім'ї. Так, основними детермінантами виділено дві групи чинників: 1) віково – статеві: порядок народження дитини в сім'ї, вік і стать дитини та її сиблінга, вікова дистанція між дітьми; 2) соціально-психологічні: ставлення батьків до дітей, рівень емоційного прийняття, сімейні цінності, задоволеність потреб, стиль спілкування у сім'ї. Ставлення батьків до дітей констатовано як основу побудови емоційних взаємин між дітьми в сім'ї. Взаємоузгодженість даних чинників визначає психологічну позицію дитини в сім'ї.

Аналіз дозволив зробити висновок, що значущим при вивченні модальності сиблінгової взаємодії є врахування місця, яке посідає дитина серед своїх братів та/чи сестер. Відповідно до нього дитині задаються психологічна роль, функції та міра власної активності у сімейному середовищі. Те чи інше місце дитини в сім'ї залежить від зазначених чинників, які, в свою чергу, відповідно до нього активізуються.

Підводячи підсумок даного розділу, необхідно сказати, що огляд результатів досліджень із проблеми сиблінгової взаємодії виявив різноплановість та багатогамність впливу її чинників на розвиток особистості дитини. Однак спостерігається неоднозначність результатів наведених вище досліджень. При цьому склад сім'ї, її чисельність та вікова ієрархія частіше досліджувались як відмінності у демографічній ситуації, не враховувалися психологічні механізми, які проявляються у взаємодії її членів. Проаналізовані результати досліджень психологів значно поглибили розуміння проблеми сиблінгової взаємодії як чинника психосоціального розвитку особистості, але не вичерпали її. Констатована значущість чинників сиблінгової взаємодії потребує додаткового вивчення та опрацювання.

Розвиток психосоціальних якостей особистості найбільш яскраво виявляється у її адаптації до школи та навчання.

1.3. Вплив сиблінгової взаємодії на шкільну психологічну адаптацію дітей

Одним із аспектів проблеми сиблінгової взаємодії як чинника психосоціального розвитку дитини є соціальна адаптація особистості, яка стає необхідною при зміні особистістю діяльності та соціального оточення. Психологи підкреслюють значущість взаємодії дітей у сім'ї як детермінанти індивідуальної адаптації дитини до школи і навчання.

Аналіз наявної психологічної літератури свідчить, що існують відмінності у рівнях адаптації дітей, які є одинаками у сім'ї та дітей, які мають сиблінгів. Зафіксовано існування низки тверджень відносно сутності цих відмінностей. Виявлено, що висновки проведених досліджень за даною проблемою є неоднозначними. Так, одні стверджують, що одинаки мають вищий інтелектуальний розвиток та є більш пристосованими до суспільного життя, ніж діти, які мають сиблінга, інші відстоюють протилежну думку.

У дослідженнях S.Blanton і M.Blanton, проведених у клініках, становище одинака в сім'ї розглядається більш позитивно. Ці дослідження проведені на більшій вибірці, ніж у попередніх вчених, та спеціальним підбором методик. Так, вчені поділили одинаків на два типи: а) розпущених, егоцентричних, асоціальних і тому не популярних серед ровесників; б) дуже вразливих, нервових, які уникають контактів і залежні від батьків. Причини такого стану пов'язували зі слабкими контактами одинаків із ровесниками, а також у специфічному відношенні батьків до виховання своїх дітей.

Дехто з психологів намагався у своїх дослідженнях брати до уваги сімейне середовище одинаків, а також їхнє найближче оточення. Прикладом цьому може бути дослідження L.Stott-a, проведене на 150 студентах – одинаках зі сільських сімей, невеликих міст та великих міст [6]. Всім їм пропонувалося два опитувальника для дослідження особистості, бланк зі шкалою соціо-економічного статусу, а також груповий тест Otisa, який досліджує інтелект. Результати дослідження одинаків порівнювалися із

результатами дослідження студентів, які мали братів чи сестер, однак вихідців із тих же самих груп проживання, статі, статусу, економічного та культурного рівня сім'ї, розумового розвитку. Встановлені відмінності у рисах особистості між одинаками та тими, хто мав сиблінга, не були значними. Не отримали статистично значимих відмінностей, наприклад, винахідливість у групових ситуаціях, особистісна відповідальність у соціальних стосунках, старанність у навчанні, а також пристосуванні до школи. Відмінності на користь одинаків зафіксовані у сфері незалежності та самостійності в особистих справах, а також вирішенні практичних питань.

Результати дослідження L.Stotta виявили, що наявність чи відсутність братів і сестер може чинити різний вплив на розвиток рис особистості, а також на адаптацію до середовища у залежності від віку дітей.

Таким чином, результати аналізу наведених вище досліджень свідчать про наявність певних відмінностей у шкільній адаптованості дітей – одинаків у сім'ї та дітей, які мають сиблінгів. Особлива увага при цьому акцентується на сформованості певних психосоціальних якостей особистості: пізнавальній активності, доброзичливості, товаришкості, самостійності, старанності, відповідальності, конструктивності форм поведінки. Основними з них визначено шкільні досягнення, самостійність та соціальну компетентність. Проте, отримані дані вказаних досліджень є неоднозначними та не дають вичерпної інформації про психологічний наголос даної проблеми. Дослідження із зазначеної проблеми хоча й мали різні методичні підходи, в основному базувалися на спостереженнях, що також провокує неточність результатів. Отже, досліджувальна проблема потребує отримання додаткових надійних даних та узагальнень, подальшого детального вивчення.

Для вивчення психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку необхідно ввести ряд понять та розглянути їх сутність. Так, психологічна адаптація до школи дітей 7-ми років є складним багатокomпонентним утворенням.

Термін “соціальна адаптація” по-різному визначається психологами, які досліджували це явище. Частина з них ототожнює дане поняття із психічним здоров’ям, визначаючи його через властивості, якими характеризуються добре соціально адаптовані особи (Hilgard E., [62]).

Психологічна адаптація до школи полягає у сформованості психологічної готовності до школи, яка передбачає наявність у дитини комплексу якостей, що забезпечують успішність її навчання. У цьому комплексі виділяють такі психологічні інстанції:

- 1) мотиваційна готовність, пов’язана з позитивним ставленням до школи і навчання;
- 2) рівень довільності поведінки (вольова готовність);
- 3) необхідний для засвоєння знань рівень розвитку пізнавальних процесів, наявність певного запасу знань, умінь і навичок (розумова готовність);
- 4) сформованість у дитини якостей, потрібних для налагодження взаємин з учителем і однокласниками, які забезпечують її входження у групу і виконання спільної діяльності. Останнє визначають як моральну готовність, володіння способами спілкування.

Дослідниками психологічної адаптації дитини до школи нерідко акцентуються дві її складові — готовність до прийняття нової соціальної позиції та сформованість у неї якостей, завдяки яким вона може спілкуватися з іншими дітьми та вчителями (М.М.Безруких, С.П.Єфимова, Т.Д.Ілляшенко, О.К.Любчук, О.В.Проскура, Г.М.Гуткіна). Особлива увага при вивченні даної проблеми концентрується на рівні сформованості цих компонентів. Враховується також, що дитина краще адаптується до школи за умови розвитку особистісних якостей і властивостей, які сприяють самостійності дитини у навчанні та формуванню у неї позитивної установки до себе.

Встановлено, якщо свідомість і поведінка дитини не підготовлені належним чином до нових змін, не виключена можливість виникнення соціальної дезадаптації, стану невідповідності, внутрішнього дискомфорту.

Головним джерелом даного явища є конфлікт між настановами дитячого “Я” і безпосереднім досвідом дитини, її ситуативними переживаннями [11], що підтвержує думку про важливу роль значущих інших, зокрема сиблінгів, у шкільній психологічній адаптації дітей.

У контексті нашого дослідження доречно також коротко визначити та розглянути основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку. Здійснюючи аналіз розвитку психіки дітей семирічного віку, психологами виділено ряд закономірностей, які діють на протязі даного періоду. По-перше, це особистісна рефлексія, яка проявляється у судженнях про власну соціальну значущість. По-друге, інтелектуальна рефлексія, тобто рефлексія у плані мислення. Іншими словами виникає механізм корекції свого мислення щодо логіки, теоретичного знання. Сучасними психологами криза 7-ми років розглядається як криза саморегуляції. Дитина починає регулювати свою поведінку відповідно до правил. Раніше поступливий, він раптом починає висувати претензії на увагу до себе [46]. Американський психолог Е.Еріксон виразив суть конфлікту формулою “ініціатива проти почуття провини”. Психолог також вказує, що у дітей цього періоду формується таке важливе особистісне новоутворення, як почуття соціальної та психологічної компетентності, а також почуття диференційованості своїх можливостей [38].

Отже, аналіз названих праць психологів підтвердив, що сиблінгова взаємодія впливає на рівень шкільної адаптації дитини. Однак не отримано підтвердження чи спростування щодо якісного характеру вказаного впливу. Це дозволяє говорити про необхідність подальшого опрацювання та перегляду проблеми сиблінгової взаємодії у контексті психологічної адаптації дітей до школи.

Методологічна операціоналізація вивчення аспектів проблеми психологічної адаптації першокласників до школи є малорозробленою та потребує створення діагностичної моделі, що й розглядається у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕДУРА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методичний апарат вивчення структури взаємин дітей у сім'ї

Дане дослідження зорієнтовано на вивчення специфіки сиблінгової взаємодії. Визначалися також новоутворення у психічному розвитку дитини, які обумовлені сиблінговою взаємодією. Дослідження здійснювалося за двома напрямками. Перший направлено на психологічний аналіз взаємин дітей у сім'ї, а другий - на виявлення сиблінгової взаємодії як детермінанти соціальної адаптації дітей, зокрема, шкільної. Взаємопов'язанність даних напрямків дозволила простежити психологічні особливості психосоціального розвитку сиблінгів у сім'ї.

Проведення дослідження та знайомство з дітьми було розпочато досить поширеною та популярною у практиці психологічного діагностування методикою “Малюнок сім'ї”. Це дозволило зняти тривожність дітей, зацікавити їх та підготувати до подальшої взаємодії. Завдяки даній методиці також були розкриті особливості сімейної взаємодії через призму дитячого сприймання. Інтерпретація даних за методикою здійснювалася на основі аналізу, який запропонував О.І.Захаров [53]. Основна увага при цьому акцентувалася на виявленні мікроклімату сім'ї та конфліктних ситуацій у ній, особливостях взаємодії між членами сім'ї та утворених сімейних мікрогруповань, позиції дитини у міжсімейних взаєминах.

Для розкриття психологічних особливостей взаємин дітей у сім'ї було використано такі методичні прийоми: тест сімейних стосунків Антоні-Бене (“Гра в поштаря”), модифікований тест “Сходінки” та бесіди з батьками.

Дитячий тест “Діагностика емоційних взаємин у сім'ї” І.Антоні - Е.Бене належить до проєктивних методів і направлений на визначення становища дитини в сім'ї. Оскільки основну роль у інтерперсональних взаєминах дитини грає емоційний фон, то було використано саме дану методику. Вона виявила особливості емоційних зв'язків дітей у сім'ї і дозволила кількісно та якісно оцінити почуття, які дитина відчуває до

кожного члена сім'ї та як вона сприймає їхнє ставлення до себе. А саме: переживання любові і ненависті, реакцію ревнощів та суперництва. За допомогою даної методики виявлено також переживання дитини, які направлені на себе і проти усвідомлення негативних почуттів оточуючих. Це дозволило визначити види психологічної захисної поведінки, які використовуються дітьми та з'ясувати психологічні особливості їх використання у контексті сиблінгової взаємодії.

Сімейний тест взаємин вперше був опублікований І.Антоні і Е.Бене у 1957 році [10]. Тест складався з: 1) 20 карток – стилізованих малюнків – портретів людей різного віку, які за інструкцією умовно сприймаються як члени сім'ї. Крім того, до них було включено нейтральний персонаж - Ніхто; 2) набору 88-ми карток розміром 4 на 6 см з написаними на них висловлювання, які прямо чи опосередковано відбивали позитивне чи негативне ставлення до людей. Ці картки поділено на групи "А", "В". "А" – це висловлювання, які свідчать про негативне або позитивне ставлення дитини до членів сім'ї, самої себе і до персонажу Ніхто. Наприклад: "Цю людину з нашої сім'ї я дуже люблю", "Ця людина з нашої сім'ї дуже весела", "Ця людина з нашої сім'ї заслуговує на подарунок", "Ця людина з нашої сім'ї дуже добра", "Ця людина з нашої сім'ї ніколи мене не підведе", "Ця людина з нашої сім'ї зла". Картки "В" містили позитивні та негативні висловлювання про ставлення членів сім'ї до дитини у її сприйманні. Наприклад: "Ця людина з нашої сім'ї мене дуже любить", "Ця людина з нашої сім'ї допомагає мені", "Ця людина з нашої сім'ї ходить зі мною на прогулянки", "Ця людина з нашої сім'ї часто на мене сердиться", "Ця людина з нашої сім'ї скаржиться на мене", "Цій людині з нашої сім'ї я хочу щось зробити на зло"; 3) поштова скринька з 10 відсіками; 4) восьмиколірний набір.

Досліджуваному пропонувалося вибрати з набору малюнків-портретів ті, які немовби репрезентували членів його родини та його самого. Відібрані картки з малюнками-портретами та конверт було розміщено на панелі ящика. Після чого проводилася гра у поштарика. Експериментатор зачитував

висловлювання на картках, які досліджуваний у ролі поштарика кидав у конверт, а по закінченні гри – у щілину над карткою-портретом – адресату, якому, на його думку, найбільше відповідав зміст висловлювання. Якщо досліджуваний вважав, що висловлювання не стосувалася нікого з членів родини, то ця картка кидалася ним у щілину зі зображенням людини - Ніхто. Останньому адресувалися всі картки з висловлюваннями, які не можна було віднести до якогось члена сім'ї. Якщо досліджуваний вважав, що висловлювання стосується кількох осіб сім'ї, то він повідомляв про це експериментаторові. Це відмічалось у протоколі, але картка відправлялася комусь одному, хто, на думку дитини, має найбільше переваг.

Тестовий матеріал у такий спосіб давав конкретне уявлення про психологічну значущість членів сім'ї для дитини. Це сприяло розумінню особливостей взаємин дитини зі членами сім'ї. При виборі власної емоційної позиції дитина виражала себе. Оскільки питання тексту фіксувалися, то це дало можливість здійснити кількісний аналіз. Позитивом також була жорстка не визначеність місця питання: дитині було дозволено віддавати запитання персонажу “Ніхто”. Більш того, почуття, “кинуті” дитиною у фігуру, зразу ж зникали з поля її зору. Тобто, тестова ситуація сприяла тому, що у дитини була відсутня зорова згадка розподілу її любові і ненависті і, відповідно, почуття провини не заважало її самовираженню.

Тестова ситуація створила своєрідну систему “захисту” проти емоцій, які могли б викликати у дитини відчуття власної неповноцінності. Відомо, що виражені дитиною почуття залежать від системи її психологічного захисту. Деформація сприймання особистістю власного статусу в сім'ї носить захисний характер, завдяки чому й підтримується стабільно висока її самооцінка.

За результатами тесту також визначалися деякі захисні прояви: протест, опозиція, імітація, витіснення, ізоляція та недостатня захищеність. Протест, визначається як уникнення особистістю спілкування з близькими людьми, немотивована відмова від виконання їхніх вимог. Визначала його

тестова ситуація, за якої дитина відмовлялася адресувати картки членам сім'ї, а віддавала більшість позитивних і негативних карток персонажу Нікто. Опозиція – форма активного протесту проти норм і вимог дорослих, яка, як правило, активізується при відсутності чи недостатній увазі з боку дорослих. У деяких випадках можуть спостерігатися прояви дитячої неправди. Іноді опозицію виявляють на фоні психічної регресії, як заміна відкритої боротьби з батьками. У тексті її виявляв спосіб зміщення, коли дитина віддавала більшість карток периферичним членам сім'ї. Наступну форму - імітацію означають як незрілу цілісну форму ідентифікації. Мова йде про глибоке прийняття або ж відторгнення дитиною члена сім'ї. Вияв цього прояву характеризується через ідеалізацію членів сім'ї, коли дитина віддає значно більшу кількість висловлювань позитивного змісту членам сім'ї, а негативні – персонажу Нікто. Витіснення – це форма поведінки, яка характеризується спробою звільнитися від неприйнятних негативних переживань. Наприклад, дитина сама собі може адресувати висловлювання сильної опіки. Для ізоляції характерно блокування дитиною негативних емоцій, витіснення зі свідомості зв'язків між емоційними переживаннями та їх джерелом. При сильних проявах позитивних і негативних висловлювань виявлялася недостатня захищеність дитини. Визначення типу психологічного захисту для кожної дитини при узагальненні дало можливість виявити закономірність їхніх проявів щодо становища дитини у сім'ї.

Було здійснено модифікацію тесту: дитиною для кожного члена сім'ї додатково вибиралася картка певного кольору. Мета модифікації полягала у тому, що у такий спосіб відображалися свідомий та несвідомий рівні взаємодії дитини з членами сім'ї. Використання модифікації базується на концепції М.Люшера, згідно з якою вибір індивідумом тих чи інших кольорів символічно відображає емоційну забарвленість взаємин дитини з членами сім'ї [44].

Для достовірної інтерпретації даної модифікації дитині додатково пропонувалося сконструювати ряд кольорів із 8-ми карток стандартного

набору кольорів у зазначеному порядку: від найбільш улюбленого кольору до того, який не до вподоби.

При інтерпретації вважалося, що чим вищий рівень емоційної прив'язаності, симпатії дитини до члена сім'ї, тим із найбільш улюбленим кольором асоціюється тип взаємодії з ним. І навпаки, члену сім'ї, який викликає нелюбов та тривогу в дитини, будуть адресовані кольори, які дитині не подобаються. Діагностично значущий при цьому не тільки ранг кольору, вибраного для члена сім'ї, але й - для себе.

Цінність використання тесту "Гра в поштаря" визначена також можливістю здійснення кількісного та якісного аналізу отриманих даних. Якісний аналіз результатів дослідження дозволив виявити особливості емоційних стосунків дитини з членами сім'ї. А завдяки кількісному аналізу - визначено у балах: 1) загальний емоційний мікроклімат сім'ї; 2) рівень прив'язаності дитини до кожного члена сім'ї; 3) коефіцієнт взаємодії кожної пари дітей.

Загальний емоційний клімат сім'ї /Ke/ становить різницю між кількістю карток-листів позитивного змісту, адресованих дитиною батькам і отриманих дитиною від них, та кількістю карток-листів негативного змісту, що вираховується за формулою 2.1:

$$Ke = Pe - Ne \quad (2.1)$$

Рівень взаємодії дитини зі членами сім'ї визначався через коефіцієнт взаємодії /Kв/ як різниця між кількістю позитивних карток-листів, які відправлені членом сім'ї до дитини і отримані ним від неї, та кількістю негативних. Визначається за формулою 2.2:

$$Kв = Pe - Ne \quad (2.2)$$

Далі визначені коефіцієнти взаємодії дитини зі сиблінгом було розміщено на шкалі коефіцієнтів, що дозволило здійснити їх групування та на його основі виділити типи сиблінгової взаємодії.

Вивчення сиблінгової взаємодії було б не повним без з'ясування її впливу на становлення у дитини уявлення про себе. Відомо, що образ “Я” залежить від оцінок інших людей, оскільки він детермінований інтерпретацією своєї позиції у соціальному середовищі. Акцептація дитини сім'єю є джерелом позитивних емоційних переживань і сприяє розвитку в неї власного образу “Я”. Система уявлень про себе у нашому випадку розглядалася через самооцінку дитини.

У зв'язку з цим, було використано модифіковану Н.Ю.Максимовою методику Дембо-Рубінштейн “Сходинок самооцінок” із додаванням параметра “соціальні очікування” [40]. Методика вияляє особистісний розвиток дитини, а саме її самооцінку, - головне особистісне новоутворення. Дитину запитували: “Як ти думаєш, на яку сходинку поставить тебе твоя мама?, А батько?, А сестра чи брат?, А ти сам себе?”, “Як ти думаєш, на яку сходинку поставить мама твою(го) сестру (брата)?, А батько?, А ти сам?, А твоя(ій) сестра (брат) сам себе?”. Дитині також пропонувалося визначити на яку сходинку вона б хотіла, щоб вони ставили. Використовувалася модифікація цієї методики Т.Габріял, яка передбачає градацію цих шкал у вигляді сходинок (за десятибальною шкалою). У роботі з дітьми 1-го класу такі “сходинок самооцінок” зручніші, оскільки забезпечують наочність і дають можливість використовувати ігрову форму.

Даний методичний прийом дозволив виявити як характер загального ставлення дитини до себе, так і її уявлення про ставлення членів сім'ї до неї, а особливо, сиблінга. У даному випадку - власного, уявлення про ставлення мами і тата до себе та сиблінга, взаємна акцептація дитини зі сиблінгом. Тобто, для характеристики уявлення дитини про себе та сімейних зв'язків було використано чотири види взаємин: 1) ставлення до себе, 2) ставлення до членів сім'ї, 3) очікуване ставлення членів сім'ї до себе, 4) ставлення членів сім'ї до сиблінга. Передбачалося, що кореляції між вказаними параметрами визначають аспекти психологічного відображення самою дитиною сиблінгової взаємодії.

Проведені бесіди з батьками також дали можливість отримати інформацію, цікаву з точки зору наукового розуміння особливостей взаємин між сиблінгами у контексті взаємовідносин із батьками та значно доповнили і об'єктивізували вже отримані результати дослідження. Бесіди з батьками проводилися за певною схемою, яка законспектовувалася після неї по пам'яті. Основними запитаннями розмови були такі: Які спогади у Вас пов'язані з народженням обох дітей в сім'ї? Яка поведінка спостерігалася у старшої дитини при народженні молодшого(ої) брата (сестри)? Що є подібного та різного у поведінці та характері Ваших дітях? Чи є у Ваших дітей спільні інтереси, справи? Чи проводять вони разом вільний час? Чи схильні допомагати один одному? Чи не викликає у Вас занепокоєння характер стосунків між Вашими дітьми? Як Ви реагуєте на сварки між дітьми? Хто з дітей більше прив'язаний до Вас? Які труднощі Ви відчуваєте при спілкуванні з обома дітьми? А Ваш (а) чоловік (дружина)?

На основі отриманих результатів проведеного дослідження формувалася комп'ютерна база даних, обробка якої дозволила зробити низку інтерпретацій та висновків щодо завдань дослідження. Критерієм визначення даних є використання методів математичної статистики: кореляційний аналіз, порівняння та вірогідність відмінних за t-критерієм Стьюдента, дані якого оформлені у таблицях та діаграмах.

Отже, описані методи дозволили: 1) визначити значущість взаємодії з рідними братами та сестрами для самих дітей; 2) виявити особливості емоційних зв'язків між членами сім'ї та дітьми (через коефіцієнт емоційної прив'язаності); 3) виокремити форми захисної поведінки у дітей; 4) встановити рівень самооцінки дітей відповідно до їх статусу в сім'ї; 5) виявити співвідношення оцінок членів сім'ї з власним уявленням дитини про себе та про свого сиблінга; 6) відстежити опосередковане ставлення батьків до дітей у сім'ї.

Такий підхід дав можливість отримати об'єктивну та достовірну інформацію про психологічні особливості, які є характерними для

сиблінгової взаємодії. Аналіз отриманих у емпіричному дослідженні даних дозволив: 1) виявити значущість сиблінгової взаємодії для дитячих взаємин; 2) дослідити характер емоційних взаємин між членами сім'ї, насамперед, у дітей; 3) простежити роль батьків у формуванні характеру взаємин між сиблінгами; 4) з'ясувати особливості становлення образу "Я" у дітей, зокрема їхньої самооцінки, опосередковані сиблінговою взаємодією; 5) розробити типологію сиблінгової взаємодії. У такий спосіб збагачено психологічну картину сиблінгової взаємодії.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦИФІКА СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

3.1. Психологічний аналіз особливостей взаємин дітей у сім'ї

Результати, які були отримані під час дослідження, дали підставу зробити певні висновки щодо вивчення психологічних аспектів процесу сиблінгової взаємодії. При цьому основну увагу було акцентовано на з'ясуванні характеру емоційних зв'язків між членами сім'ї. За результатами дослідження очевидним став факт, що взаємини між дітьми в сім'ї є цілісною системою різнобічних почуттів дітей один до одного, стереотипів поведінки дітей, що пов'язано з особливостями дитячого самосприймання та сприймання свого сиблінга. Встановлено, що викривлене уявлення дітей один про одного, зокрема, у контексті дитячо-батьківської взаємодії, є бар'єром їхньої комунікації та створює перепони для близьких взаємин сиблінгів. У поведінці досліджуваних дітей відстежено психологічні захисні прояви. Вивчено залежність становлення образу "Я" дитини від особливостей взаємин дітей у сім'ї.

Емоційні сімейні зв'язки у ряді сучасних теорій розглядаються як основна складова міжособових сімейних взаємин, своєрідний індикатор сімейної взаємодії [32, 50]. К.Ізард стверджує: "Фундаментальний принцип людської поведінки полягає у тому, що емоції енергетизують і організують сприймання, мислення і дію" [50]. Загальноприйнятим є трактування емоцій як результату оцінки людьми свого оточення. Зауважується, насамперед, когнітивно-оціночна та адаптивна функції емоцій, що визначають здатність емоцій оцінювати відображені явища та її зв'язок із потребами особистості.

Використання тесту сімейних взаємин дало можливість проаналізувати особливості емоційних стосунків членів сім'ї через призму сиблінгової

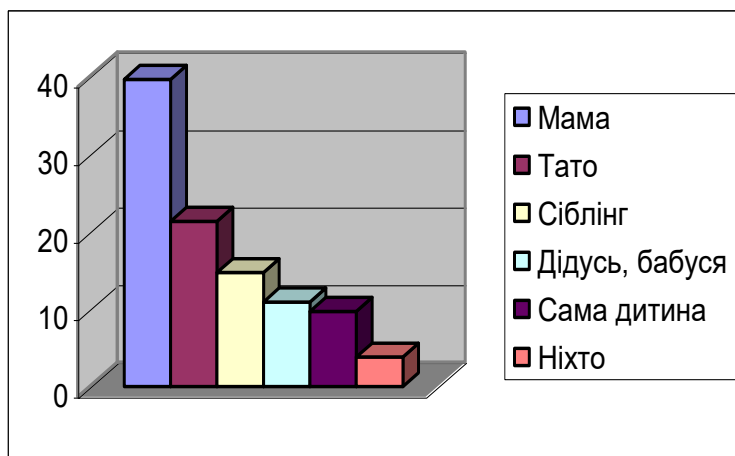
взаємодії. А саме: визначено психологічну значущість членів сім'ї для дитини, виявлені особливості емоційних взаємин дитини з кожним членом сім'ї, особливо зі сиблінгом, визначено характер емоційних зв'язків у діадах дітей, виділено типи психологічного захисту сиблінгів. Тобто, з'ясовано психологічну позицію дитини в сім'ї як сиблінга крізь призму емоційних зв'язків у сім'ї.

Дослідженням було охоплено 62 дитини віком 7 років, у сім'ях яких виховується двоє дітей.

За результатами названого тесту, визначено загальну психологічну значущість членів сім'ї для дітей (див. діаграму 3.1).

Діаграма 3.1

Психологічна значущість членів сім'ї для дітей

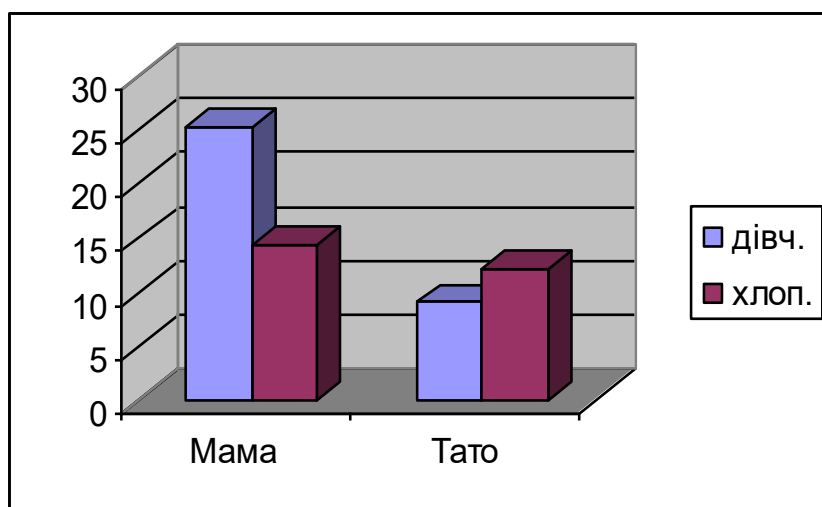
Такий розподіл висловлювань дітей, адресованих членам сім'ї свідчить, що у сімейних емоційних стосунках дитина найбільше значення надає батькам. На першому місці знаходиться фігура матері, що узгоджується з результатами досліджень багатьох вчених, зокрема, Дж. Боулбі, А.І.Захаров, Й.Лангмейер, З.Матейчик. Менше позитивних проявів отримали татусі, потім сиблінги. З'ясовано, що емоційна прив'язаність дитини до батька та сиблінга немає великої кількісної різниці. Це дозволяє говорити про емоційну налаштованість дитини 7-ми років до позитивної взаємодії зі сиблінгом та

тракувати сиблінгову взаємодію як значущу для дитини. Проте більш важливими для неї є взаємини з батьками.

Виявлено деякі статеві відмінності щодо ставлення дітей до членів сім'ї (див. діаграма 3.2).

Діаграма 3.2

Оцінка батьків дітей різної статі

Так, спостерігається порівняно більша прив'язаність до матері дівчат, ніж хлопців. А хлопці частіше дівчат віддають перевагу представникам своєї статі (братові, батькові, діду). Вони прагнуть бути схожими на батька. Зазначимо, що у цьому віці дитина усвідомлює свою статеву приналежність і це може бути одною з причин такої тенденції. У такому випадку, хлопці раніше, ніж дівчата, стають емоційно та інтелектуально залежні від обох батьків.

Зафіксовано, що дівчата цього віку часто не задоволені ставленням до них батька, прагнуть більшої уваги та опіки від нього. Підтвердження цього також знаходимо у дослідженні Д.Т.Гошовської, яка говорить, що “спілкування батьків з дочкою потребує особливого такту, розуміння й бережливого ставлення” [33]. На думку Т.І.Думітрашку прагнення

наслідувати батька у дівчаток з'являється з прийняттям його схожості за внутрішніми психологічними якостями [43], однак тактика спілкування з батьком є для них ще не визначеною. Дівчата також дуже чутливі до модальності міжособистісних взаємин. Встановлено, якщо мати не розуміє переживань дочки, остання схильна до значної прив'язаності до батька.

Аналіз проявів опосередкованого позитивного ставлення батьків до дитини виявив такі форми взаємодії як турбота, увага та опіка, особливо це стосується матері. Кількість же виявлених проявів негативного ставлення з боку батьків у сприйманні дитиною, очевидно, свідчить про наявність високої вимогливості батьків (див. діаграму 3.1). Таке поєднання у взаєминах батьків із дитиною любові та вимогливості, з виховного погляду, є розумним та доцільним. Негативними ж рисами даних стосунків можна вважати високий рівень конфліктності дитини з членами сім'ї. Особливо, висока конфліктність та незадоволеність взаємодією відстежена у відношенні до сиблінга, що узгоджується з рядом досліджень [3].

Отже, аналіз сімейної взаємодії свідчить, що для дитини, поряд із її емоційними зв'язками з батьками, важливими також є взаємини з рідними братами та сестрами, які в свою чергу утворюють складну систему взаємодії.

Аналіз результатів проявів почуттів між сиблінгами свідчить, що, по-перше, дитина вдвічі частіше очікує отримати від сиблінга висловлювання позитивного характеру, ніж посилає їх сама. По-друге, має місце очікування значної критики та негативів з боку сиблінга. По-третє, кількість карток негативних проявів до свого брата чи сестри є найменшою (див. таблиця 3.1). Тобто, рівень конфліктності у взаєминах сиблінгів, за виявленими проявами негативних характеристик, є досить високим.

Таблиця 3.1

Взаємні емоційні прояви сиблінгів (%)

Позитивні, адресовані дитиною сиблінгу	Негативні, адресовані дитиною сиблінгу	Позитивні, отримані дитиною від сиблінга	Негативні, отримані дитиною від сиблінга
18,2	13,8	35,9	32,1

Як бачимо, загал позитивних висловлювань переважає негативи. Проте прив'язаність дитини до рідного брата чи сестри, очікувана нею позитивна взаємодія перетинаються із негативними емоційними переживаннями, страхом бути неприйнятним, конкуренцією за батьківську любов. Можна припустити, що на рівні свідомості дитина прекрасно ладить зі сиблінгом, відчуває емоційну потребу у взаємодії з ним. Однак поряд із цим підсвідомо виявляє потребу бути кращою, малює себе в позитивному світлі. Дитина нерідко сприймає свого брата чи сестру як постійного конкурента.

Доречно з цього приводу зазначити те, що Є.П.Ільїн зауважує про поділ агресії на позитивну та негативну [51]. Тобто, високі показники агресивності у взаєминах сиблінгів у цьому віці не можна характеризувати як явище суто негативне. Відсутність агресії свідчить не стільки про свідоме надання переваги конструктивним шляхам активної взаємодії зі сиблінгом, скільки про конформність, пасивність, невпевненість у собі. Сказане особливо стосується психосоціального розвитку хлопців, які за своєю природою є, порівняно з дівчатами, більш активними та агресивними. Хоча, слід враховувати, що чим сильніше проявляються емоційні негаразди, тим ймовірніші труднощі як у сиблінговій взаємодії, так і особистісному становленні.

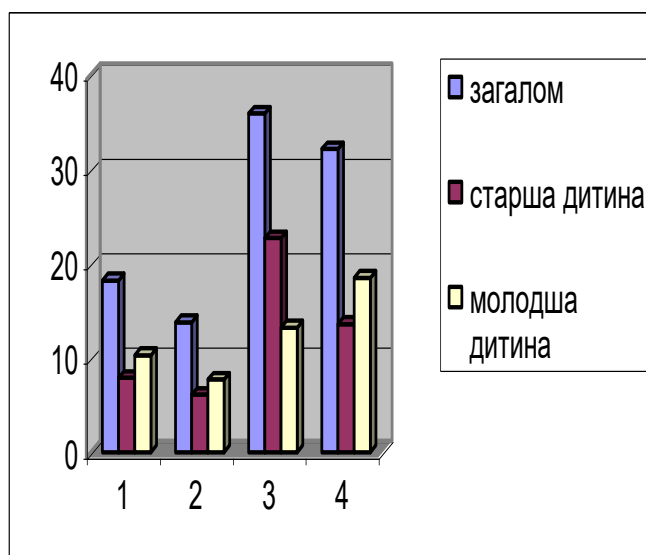
Одержані дані дозволяють детальніше розглянути особливості міжособистих взаємин дітей у сім'ї. З'ясовано, насамперед, особливості впливу соціальної позиції дитини (порядок народження, стать, вікова різниця) на динаміку взаємодії дитини зі сиблінгом.

Врахування порядку народження дитини, тобто, позиції старший-молодший у сім'ї виявило, що існують розбіжності в емоційних взаєминах дітей, їхніх міжособистісних симпатіях та антипатіях (див. діаграма 3.3).

Зазначимо, що вік дітей, які брали участь у експерименті, однаковий. Тобто, йдеться про особливості сприймання дитиною емоційних сімейних зв'язків у семирічному віці.

Діаграма 3.3

Розподіл проявів почуттів дитини до сиблінга щодо її статусу в сім'ї

У даному випадку нумерація означає: 1 – позитивні висловлювання, адресовані дитиною сиблінгу; 2 – негативні висловлювання, адресовані дитиною сиблінгу; 3 – позитивні висловлювання, отримані дитиною від сиблінга; 4 – негативні висловлювання, отримані дитиною від сиблінга.

Відтак, старша дитина більшість позитивних висловлювань очікує отримати від молодшої, а молодша частіше адресує їх старшому сиблінгу, тоді як кількість негативних емоційних проявів переважає у молодшій дитини порівняно зі старшою.

Одержані дані дозволяють припустити, що молодша дитина у сім'ї прагне до інтенсивнішої взаємодії, ніж її старший сиблінг. Водночас вона гостро відчуває свою недосконалість у порівнянні з братом чи сестрою, очікуючи при цьому на нерозуміння і відчуваючи загрозу. Високу частоту надсилань молодшими дітьми негативних висловлювань до старшого

сиблінга можна пояснити тим, що перші очікують на правах слабшого отримати батьківську підтримку. Вони частіше вступають у суперечку зі сиблінгом. Таку тенденцію можна розглядати як реакцію на потребу в значущості. Старші ж діти, на відміну від молодших, домагаються позитивного ставлення до себе через реалізацію статусу першості - домінування.

За результатами методики “Гра в поштаря” виявлено особливості розвитку особистості дитини щодо її статусу в сімейній структурі. Так, встановлено, що старша та молодша дитина має різні індивідуальні особливості, що підтверджує та доповнює проведений теоретичний аналіз за даною проблемою.

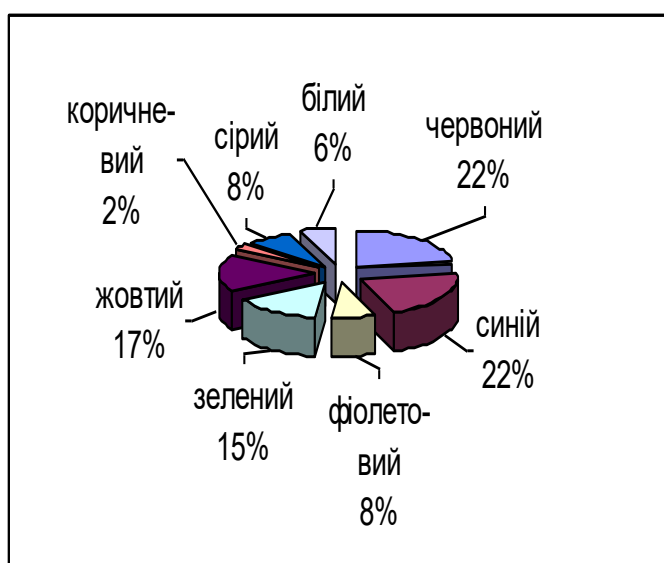
Старша дитина певний час була єдиним об’єктом батьківської уваги та любові. Поява брата чи сестри часто є причиною виникнення у неї негативних переживань. Як показав аналіз бесід із матерями, старші діти в сім’ї часто звинувачують їх у нелюбові. Очевидно, потреба відчувати себе прийнятими при появі молодшого сиблінга у старших загострюється. Вони прагнуть не втратити своєї першості та любові батьків. Це спонукає їх до пошуку своєї переваги, яка виявляється через прийняття ролі помічника батьків та опікуна молодшого. Тобто, для них бути старшим означає - досягати успіхів у справах та піклуватися про сиблінга, що, на їх думку, дозволить отримати похвалу батьків. Такою позицією старші діти в сім’ї прагнуть зберегти свій статус та значущість. Як правило, старші діти дуже вимогливі до себе. У той же час вони потребують особливого визнання, поваги, емоційної підтримки з боку молодших, що часто виявляється в авторитарному домінуванні. Це надає старшому сиблінгу впевненості у власних силах. Можна констатувати, що взаємодія старших дітей з молодшими часто будується за принципом своєї переваги та керування. Це заважає їм повно й відкрито взаємодіяти зі сиблінгом. Наприклад, гра старшого сиблінга з молодшим перетворюється на строге на жорстке контролювання. Отримання переваги також може полягати у прагненні діяти

та вести себе відповідно до пред'явлених вимог батьків. Або при непосильних батьківських вимогах, - навпаки, чинити їм опір, найчастіше, скритий. Іншими словами, психологічна роль старшого часто стає компенсацією за тривожні переживання.

Це узгоджується також із результатами вибору дитиною кольору для себе. Встановлено, що старші діти у сім'ї частіше вибирають для себе червоний та синій кольори (див. діаграма 3.4).

Діаграма 3.4

Вибір кольору для себе старшими дітьми в сім'ї

Тобто, за М.Люшером, наявне прагнення дитини захистити власну позицію та потреба у владуванні, успіхові та досягненнях [22, 44]. З іншого боку, оскільки червоний колір більшістю дітей вибраний і як улюблений (43,2%), то, можливо, йдеться про позитивне їх самосприймання.

Позитивна налаштованість другої за народженням дитини в сім'ї до взаємодії може бути зумовлена прийняттям свого старшого сиблінга безумовно. З перших днів свого життя вона бачить у ньому свого наставника та опікуна, важливу та потрібну особу. Статус молодшої дитини у сім'ї також є причиною певних особистісних проявів і труднощів у її особистісному становленні. Таким дітям характерний менший потяг до першості та владування. Батьки, відточивши виховну майстерність на першій дитині,

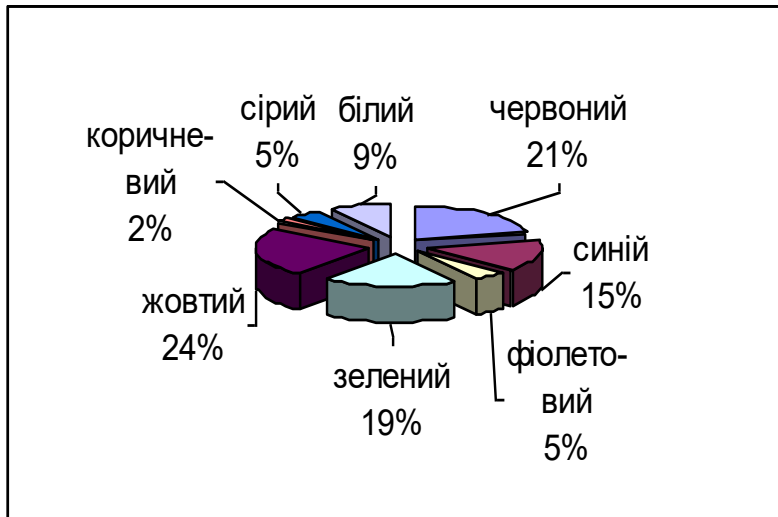
цінують молодшу дитину такою, якою вона є, ставляться до неї спокійніше та менш вимогливо. Відповідно, у неї формуються інші інтереси та мотиви поведінки, ніж у старшого. Молодший сиблінг змушений шукати шляхи завоювання уваги та любові як батьків, так і сиблінга. Він, відчуваючи свою меншовартість, недосконалість поряд із старшим, постійно намагається його досягнути та випередити. Їм у більшій мірі притаманне прагнення зманіпулювати батьками. Молодша дитина також потребує взаємодії з рідним братом чи сестрою з погляду спроби компенсувати власну незрілість.

Кожна з названих стратегій є проявом психологічного захисту особистості, який певною мірою збитково впливає для становлення власного образу “Я” дитини. Так, перші дві стратегії провокують виникнення негативних симптомів поведінки дитини та викривляють її самооцінку, спонукають до активності та відкритої ворожості, варіативності проявів впливу на оточення. В останньому ж випадку така позиція дитини веде до скритності, що провокує закритість, егоцентризм, вороже ставлення до оточення та зумовлює виникнення і закріплення у дитини негативного образу “Я”. Детальніше аспект поведінкових форм сиблінгів та їхнього психологічного захисту щодо статусу дитини в сім’ї розглянуто у параграфі 3.1.3.

Встановлено, що молодші діти частіше асоціюють себе з жовтим та червоним кольорами, що згідно з М.Люшером трактується як потреба у глибокій прив’язаності, тенденція до прагнення емоційного комфорту та пасивність [44] (див. діаграма 3.5).

Діаграма 3.5

Вибір кольору для себе молодшими дітьми в сім’ї

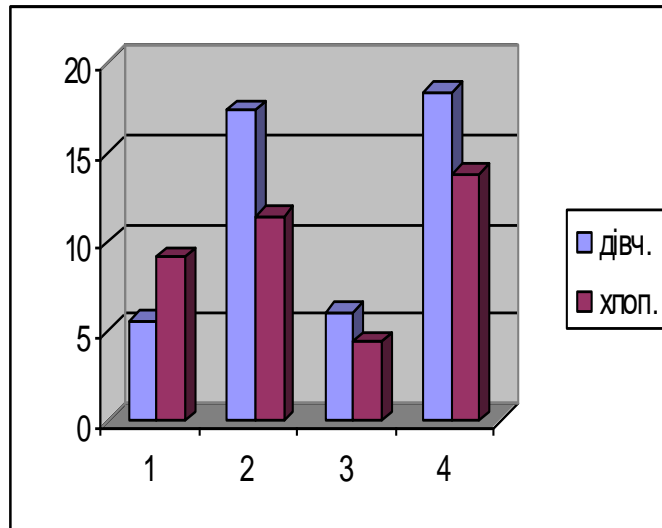

Таким чином, порядок народження дитини чинить вплив на взаємини сиблінгів. Тенденція взаємин одна - перетягнути увагу та турботу батьків на себе. Позиція старшого чи молодшого сприяє виробленню різних мотивів та стереотипів поведінки, визначає неоднаковий характер ставлення дітей один до одного, стиль виконання ними міжособистісних ролей, тобто індивідуальні психологічні особливості. Часто прийнята дитиною роль носить характер психологічного тиску та провокує її психоемоційну напругу. Батьківська увага та емоційна теплота, мудра підтримка обох дітей є головною умовою повноцінного психосоціального розвитку дітей у сім'ї.

Відстежено деякі особливості емоційних зв'язків між дітьми щодо їхньої статі (див. діаграма 3.6).

Діаграма 3.6

Розподіл висловлювань дитини адресованих сиблінгу щодо її статі

Примітка: 1 – позитивні почуття, адресовані дитиною сиблінгу; 2 – негативні почуття, адресовані дитиною сиблінгу; 3 – позитивні почуття, які дитина очікує отримати від сиблінга; 4 – негативні почуття, які дитина очікує отримати від сиблінга.

Як свідчать отримані дані, переважна кількість очікуваних висловлювань негативного характеру від сиблінга зафіксована у хлопців порівняно з дівчатами. У той же час хлопці схильні давати сиблінгу менше негативних характеристик, ніж дівчата. Останні частіше адресують сиблінгу та опосередковано собі позитивні оцінки, що говорить про їхню підвищену емоційність та наявність меншої агресії. Дівчата краще сприймають сиблінга, прагнуть до конструктивного спілкування. У них відслідковано вищу критичність суджень, емоційну вразливість, гостру потребу в підтримці, більшу залежність від батьківського ставлення. Тоді як хлопці виявляють прагнення домінувати та потребу в самостійності.

Виявлено, що діти частіше вибирають сірий колір для брата (27,3%) та червоний - для сестри (38,2%), що згідно з М.Люшером трактується в першому випадку як бажання обмежити себе від зовнішнього впливу та в другому, – як відчуття тиску. Червоний колір також визначено більшістю дітей як улюблений, що говорить про особливу їхню прив'язаність до сестри.

Спостерігається зв'язок статі та порядку народження дітей щодо розвитку в них індивідуальних особливостей. Так, виявлено особливості

впливу старших братів та сестер на розвиток особистості молодшого у 7-річному віці. У бесідах деякі матері скаржились на «дівочий» характер молодшого сина. Як з'ясувалося, емоційні стосунки між дітьми в сім'ї (старшою дівчиною та молодшим хлопцем) характеризувалися високим позитивним показником. В одному випадку, вагома різниця у 10 років не перешкодила тісній взаємоприв'язаності. Очевидно, при високій зайнятості батьків, у дітей створюється свій власний мікросвіт, глибока прив'язаність один до одного. Як правило, у таких випадках взаємодія дітей дещо видозмінюється, проявляючись у формі підпорядкування однієї дитини - іншій, її цілковитій емоційній прив'язаності. Встановлено, що стать дітей відіграє важливу роль у формуванні дитячо-батьківських взаємин. У ході дослідження отримано кореляційні залежності між почуттями дітей до батьків, і, – навпаки, які є статистично значимими (таблиця 3.2). Тобто, емоції, які дитина відчуває до члена сім'ї, тісно пов'язані з почуттями, які вона очікує від нього.

Таблиця 3.2

Кореляції між почуттями дітей до батьків та їх уявленням про почуття батьків до них

Хлопчик			Дівчинка		
Загалом	Мама	Тато	Загалом	Мама	Тато
+0,43	+0,39	+0,46	+0,36	+0,51	+0,21

Порівняльний аналіз наведених вище даних між хлопцями і дівчатами дозволив встановити статеві відмінності щодо взаємин із батьками. По-перше, у хлопців взаємозалежність емоційних проявів до батьків є більш суттєвою ($r=+0,43$, $p<0,01$), ніж у дівчаток ($r=+0,36$, $p<0,01$). По-друге, для хлопців така залежність значимо корелює з взаєминами з батьком ($r=+0,46$, $p<0,01$), а для дівчат – з матір'ю ($r=+0,51$, $p<0,01$). Можна припустити, що взаємодія дітей із батьками залежить від характеру взаємин дитини з батьком аналогічної статі. Тобто, спостерігаються інтенсивніші емоційні зв'язки між

батьками та дітьми однієї статі. Хоча ставлення матері до дитини менш підпорядковане чиннику статі, воно частіше є рівним.

Якщо відносини до дітей у сім'ї не однакові, приділяється більше уваги одному з дітей, то створюються умови для конфліктних стосунків. Кожна третя дитина говорила про нерівне ставлення батьків до себе та сиблінга (37,8%). Вони вважають, що батьки ставляться до сиблінга значно краще. Характерно, що більшість дівчаток “звинувачують” у цьому тат (13,9%), а більшість хлопчиків – матерів (10,6%) (див. таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Негативні емоційні прояви дітей різної статі
до батьків (%)

Син		Дочка	
Мама	Тато	Мама	Тато
10,6	7,6	5,7	13,9

Як свідчить якісний аналіз даних за методикою “Малюнок сім'ї”, у сім'ї часто виникають статеві коаліції. Це показали дані про вибір дітьми кольорів для членів сім'ї. Діти “зображають” емоційно близьких членів сім'ї одного кольору. Так, у сім'ях, де діти протилежної статі, хлопці схильні вважати, що їх більше любить батько, а сестру – мати. І, навпаки, дівчатка вважають, що існує більша прив'язаність до неї у матері, а до брата – у тата. А у сім'ях, де двоє дітей однієї статі, помітна тенденція до прив'язаності старшої дитини до батька, а молодшої – до матері.

Виявлено, що в сім'ях з двома дітьми мати, як правило, більш тісно зв'язана з тією дитиною, яка часто хворіє, незалежно від статі та статусу “старший – молодший”. А батько, як правило, в більшій мірі задоволений взаєминами зі “здоровою” дитиною.

Отже, стать дитини визначає специфіку сиблінгової взаємодії. А саме: дівчата інтенсивніше прагнуть до взаємодії, проявляють бажання опікуватись сиблінгом, потребу у підтримці, а хлопці виявляють домінуючу позицію, побоювання негативних оцінок та бажання бути самостійним. Батьки

сильніше прив'язані до дітей аналогічної статі, а більш вимогливі – до протилежної, що відповідно визначає й зворотній зв'язок. Інтенсивніша взаємодія характерна для старшої дитини та батька, для молодшої - та матері.

За даними тесту “Гра в поштарика” виявлено рівні емоційної взаємодії у парах дітей (див. таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Показники середнього коефіцієнту взаємодії
у діадах дітей (у балах)

Конфігурація дітей в діадах щодо їх позиції в сім'ї	Брат – брат	Брат – сестра	Сестра – сестра	Сестра – брат
Середній коефіцієнт взаємодії дітей	3	6	1	-4

Вище означені дані спонукають до певних міркувань та висновків. Так, найтісніший емоційний зв'язок між старшим братом та молодшою сестрою може бути пов'язаний з аспектом адекватної ідентифікації з батьками, що визначає гармонійний розподіл між дітьми функцій та поведінкових стратегій. Даний аспект очевидно негативно впливає на взаємини між старшою сестрою та молодшим братом, які характеризуються найнижчим коефіцієнтом близькості. Має місце в останньому випадку також аспект особливого очікування як батьком, так і матір'ю на народження другої дитини - сина, як спадкоємця прізвища та роду, що викликає негативні емоції у старшої дівчинки та проявляється у формуванні у неї заниженої самооцінки.

Таким чином, встановлено, що найтісніший емоційний зв'язок існує між старшими братами та молодшими сестрами, далі йдуть старші та молодші брати, потім - старші та молодші сестри. Найменшу кількість карток із позитивними висловлюваннями отримали молодші брати та старші сестри.

Така ситуація пов'язана з особливостями сімейного виховання та механізмами ідентифікації.

Залежність емоційної близькості взаємин дітей від вікової різниці виявила незначну негативну кореляцію ($r=-0,02$, $p=<0,01$). Проте якісний аналіз дозволяє говорити про те, що й тут існує певна закономірність. Так, чим більший віковий розрив між дітьми, тим більша байдужість та ігнорування спостерігається у взаєминах, а чим менший – суперництво. Як свідчать результати бесід із батьками, поява сиблінга при віковій різниці між дітьми 1,5-3 роки часто провокує у старшої дитини затримку її психічного розвитку. Дана вікова різниця часто визначає існування у сиблінговій діаді спорадичні конфліктами, які виникають при небажанні дітей ділитися іграшками чи іншими побутовими речами, або ж при намаганні дитини мати у власному розпорядженні все найкраще. Сприятливою для взаємин між сиблінгами є вікова різниця 4-5 років. Але констатовано низку випадків, коли вікова різниця більша 7 років не порушує гармонійних близьких стосунків, а, навпаки, характеризуються сильною прив'язаністю. При різниці ж у віці 4-6 років окремі стосунки сиблінгів визначаються гострою конкуренцією, а у поодиноких випадках й повним ігноруванням сиблінга. Це підтверджує важливість зазначеного чинника у дитячих стосунках, однак вказує на його високу підвладність іншим складовим взаємин. Вивчення даного аспекту залишилося недостатньо вивченим, що зумовлено недостатньою для значимих висновків кількістю пар дітей відповідних вікових різниць.

Таким чином, характер взаємин між дітьми частково зумовлюється соціальною позицією дитини в сім'ї. Важливими чинниками, які її визначають, виявлено статус дітей (старша-молодша) та їх стать. Певну роль при цьому відіграє вікова різниця між дітьми. Результати дослідження дозволяють говорити про вплив соціальної позиції дитини на прийняття нею певної психологічної ролі, яка, в свою чергу, стає фундаментом як взаємодії, так і становлення самосвідомості, зокрема, власного уявлення про себе.

У ході дослідження встановлено значну позитивну кореляцію між емоційним кліматом у сім'ї та емоційною близькістю дітей ($r=+0,53$, $p<0,01$), що підтверджує думку про залежність емоційної взаємодії дітей від рівня сімейного благополуччя. Чим позитивніші взаємини між членами сім'ї, тим кращі стосунки встановлюються між сиблінгами. І, навпаки, сварки та негаразди між батьками провокують виникнення непорозумінь та незадоволення взаєминами між дітьми. Наявність також негативних характеристик батьків у ставленні до дитини та її сиблінга зумовлює низький рівень симпатії дітей один до одного, велику міжособистісну дистанцію між ними, що в свою чергу викликає незадоволеність, невпевненість та пасивність дитини. Спостерігається, що залежність від соціального статусу дитини ставлення до неї обох батьків особливо характерна для проблемних сімей. Необхідно зазначити, що відповідність соціальним очікуванням сімейного оточення – це необхідна, але не основна характеристика особистості у сім'ї.

Отже, аналіз результатів дослідження показав: 1) взаємодія дитини зі сиблінгом є емоційно значимою для неї, хоча й поступається їй прив'язаності до матері та батька; 2) значущість процесу сиблінгової взаємодії полягає у задоволенні потреби особистості у спілкуванні, в емоційній підтримці та активності; 3) особлива інтенсивність взаємин відстежена у ставленні молодшої дитини до старшої, особливо дівчини до хлопця; 4) амбівалентний характер взаємин є результатом перетину прагнення кожної дитини батьківської уваги, яке, відповідно до статево-вікових чинників, визначає різні їхні мотиви та характер поведінки; 5) важливими чинниками розвитку емоційних взаємин між дітьми постають порядок народження дитини в сім'ї (старша чи молодша) та її стать, які формують позицію дитини в сім'ї; 6) порядок народження дітей, їх стать зумовлюють й характер ставлення батьків до дитини. Так, батьки сильніше прив'язані до дітей аналогічної статі, а більш вимогливі - до протилежної; інтенсивніша взаємодія характерна для старшої дитини та батька, для молодшої - та матері,

що відповідно визначає й зворотній зв'язок; 7) позиція старшого чи молодшого у сім'ї обумовлює індивідуальні особливості дитини, що пов'язано з необхідністю створення неповторної ідентичності. Старша дитина в сім'ї характеризується як самостійна, вимоглива до себе та схильна до намагання особливого визнання, а для молодшої - властивий менший рівень самоконтролю, конформізм та відчуття своєї малоавторитетності; 8) найтісніший емоційний зв'язок існує між старшими братами та молодшими сестрами, що дозволяє дану діаду трактувати як ідеальну. Чинник вікової різниці між дітьми у даних випадках не є значимим. Надалі черговість така: між старшими та молодшими братами, старшими та молодшими сестрами. Варто зауважити, що у таких випадках спостерігається тенденція до більш позитивної взаємодії у парах дітей при віковій різниці у чотири - шість років. Найменший коефіцієнт емоційної взаємодії виявився між молодшими братами та старшими сестрами, особливо при такій різниці між дітьми у порядку народження, яка становить один-три та шість-десять років. Така ситуація очевидно пов'язана з особливостями сімейного виховання та механізмами ідентифікації. При цьому, констатовано вплив чинника вікової різниці між дітьми в сім'ї на рівень їхньої емоційної взаємодії.

Було б спрощенням зводити вивчення сиблінгової взаємодії до визначення специфіки її емоційного компоненту, важливим аспектом також є визначення впливу емоційної взаємодії дітей у сім'ї на становлення в особистості уявлення про себе.

3.1.1. Вплив сиблінгової взаємодії на становлення у дітей уявлення про себе

Сучасна психологічна наука традиційно розглядає процес формування особистості через призму включення її у систему суспільних взаємин. За

даними проведеного дослідження, для дитини ними є, поряд із батьками, її брат чи сестра. Відповідно сиблінгова взаємодія виступає механізмом впливу на становлення образу “Я”. Особливої уваги заслуговує питання сприймання особистістю свого становища у структурі сиблінгової взаємодії. Результати дослідження, отриманні шляхом аналізу опосередкованого сприймання себе та членів сім’ї, дозволили розкрити особливості соціальної перцепції двох вищезгаданих категорій людей.

Аналіз результатів модифікованої методики “Сходінки” та тесту сімейних взаємин дозволив дослідити чотири види взаємин: 1) ставлення дитини до самої себе; 2) ставлення дитини до членів сім’ї; 3) очікуване дитиною ставлення членів сім’ї до себе; 4) очікуване дитиною ставлення членів сім’ї до сиблінга. Статистична обробка отриманих даних за вказаними показниками виявила наявність взаємозалежностей, окремі з яких є значущими. Це дозволило з’ясувати аспекти психологічного відображення самою дитиною сиблінгової взаємодії.

У ході дослідження, насамперед, виявлено, що кореляція між актуальною самооцінкою та самооцінкою дитини незначна ($r=+0,08$, $p<0,01$). Це свідчить про невисокий рівень розвитку самосвідомості дітей, несформованість адекватної самооцінки. За результатами дослідження, не співпадають реальне-Я та ідеальне-Я дитини ($r=-0,28$, $p<0,01$), що, на думку І.С. Кона, є показником зростання свідомості особистості [59]. Тобто, у семирічному віці образ “Я” у дитини є ще не досить усвідомленим. Проте є вже потреба у самопізнанні, що сприяє інтенсивному розвитку уявлень про власне “Я”. В оцінках дітей виявилася тенденція до вищого рівня Я-реального, ніж Я-ідеального. Це може говорити про високу тривожність дитини та її побоювання нових для неї завдань, що провокує відчуття пасивності та бажання його позбутися.

З’ясовано, що становище дитини в сім’ї впливає на її самооцінку. Тобто, уявлення дитини про себе пов’язано з гострими переживаннями того, як її сприймають члени сім’ї. У таблиці 3.5 показано кореляційні залежності

самооцінки дитини зі ставленнями членів сім'ї один до одного, які дають підставу розкрити значущість спілкування матері та батька зі самою дитиною та її сиблінгом для формування уявлення дитини про себе.

Таблиця 3.5

Кореляції між самооцінкою дітей та характером їхніх взаємин зі членами сім'ї

Види взаємин	Ставлення матері до дитини	Ставлення матері до сиблінга	Ставлення батька до дитини	Ставлення батька до сиблінга	Ставлення дитини до сиблінга	Ставлення сиблінга до дитини
Само-оцінка	+0,38	+0,41	+0,28	+0,31	+0,45	+0,32

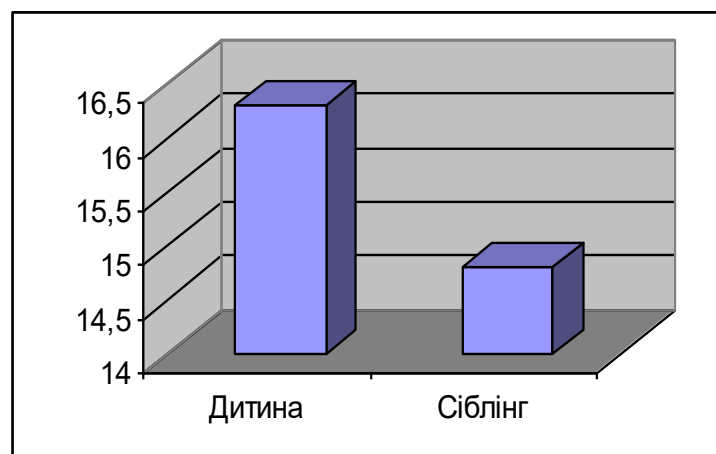
Визначені кореляційні залежності самооцінки дитини щодо взаємного ставлення членів сім'ї дозволяють зробити певні висновки. По-перше, самооцінка дитини значимо корелює з оцінками, які очікує вона отримати від матері ($r=+0,38$, $p<0,01$) та сиблінга ($r=+0,32$, $p<0,01$). Це говорить про те, що емоційна взаємодія дитини з матір'ю та сиблінгом напряму пов'язана з формуванням позитивного ставлення дитини до себе, а саме: сприяє задоволенню її потреби у позитивній увазі матері та емоційній підтримці сиблінга. Взаємини дитини з братом чи сестрою, дозволяючи особистості відчутти свою цінність, паралельно дають та активізують досвід конструктивної взаємодії, який під контролем та опікою батьків є психологічно безпечним. Однак, бувають випадки, коли сиблінгова взаємодія набуває й негативного забарвлення та саме вплив нетактовного батьківського втручання та установок є визначальним. Отже, отримані позитивні почуття, повага і любов, які відчуває сиблінг до дитини, впливають на формування у особистості позитивного сприймання життєвої реальності та почуття особистісної цінності, але їх формування вимагає особливої уваги з боку батьків.

По-друге, виявлено значиму залежність між самооцінкою дитини та ставленням матері ($r=+0,41$, $p<0,01$), батька ($r=+0,31$, $p<0,01$) та самої

дитини ($r=+0,45$, $p<0,01$) до сиблінга. Це свідчить про важливість у становленні власного образу “Я” дитини гармонійності сімейних взаємин. Приязні взаємини між членами сім’ї створюють у дитини емоційну рівновагу та підтримують самоповагу, а негативні прояви у сімейних взаєминах провокують у дитини відчуття дискомфорту. Отже, сиблінгова взаємодія є джерелом позитивного уявлення дитини про себе за умови відсутності ревнощів або навичок конструктивного реагування у стосунках дітей на негативні емоційні переживання. У діаграмах 3.7, 3.8 показано особливості впливу ставлення батьків до обох дітей у сім’ї на уявлення дитини про себе.

Діаграма 3.7

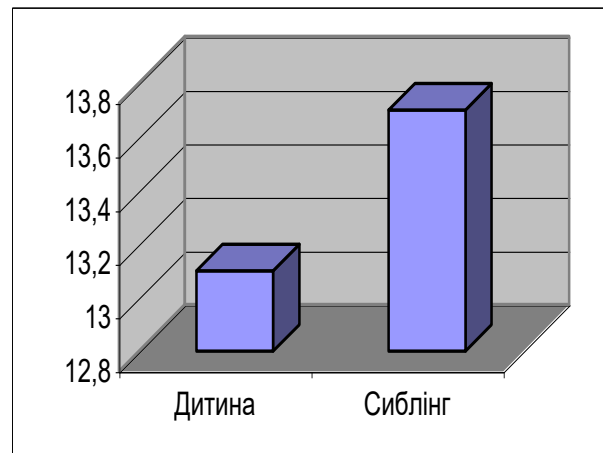
Показник задоволення матері, на думку дитини, нею та її сиблінгом

Так, дитина очікує отримати від матері вищі бали, ніж із її позиції отримає від неї сиблінг. Очевидно, це пов’язано з потребою дитини в емоційній близькості з матір’ю та прагненням бути кращою за брата чи сестру - проявом суперництва. Дитина підсвідомо відчуває небезпеку з боку сиблінга, що, в свою чергу, актуалізує появу в неї психологічного захисту.

Діаграма 3.8

Показник задоволення батька, на думку дитини, нею та сиблінгом

Зафіксовані статеві відмінності у взаємних оцінках членів сім'ї (див. таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Кореляції між показниками задоволення членів сім'ї
дитиною та дитини - членами сім'ї

Мати		Батько		Сестра		Брат	
Дівчина	Хлопець	Дівчина	Хлопець	Дівчина	Хлопець	Дівчина	Хлопець
+0,53	+0,29	+0,18	+0,46	+0,21	+0,25	+0,61	+0,27

Відстеження залежності оцінок батьків дитині вказує, що дитина очікує отримати від батька - представника аналогічної статі, позитивнішу оцінку, ніж від протилежної ($r=+0,53$ відносно $r=+0,29$, $r=+0,46$ відносно $r=+0,18$, $p<0,01$). Так, мати емоційно ближче прив'язана до дочки, яка, в свою чергу, відповідає аналогічно. Така ж ситуація існує й у взаєминах батька та сина.

У діадах дітей спостерігається оцінювання сиблінга аналогічної статі менш позитивне, ніж протилежної. Так, діти однієї статі свої взаємні оцінки визначають менш позитивними на відміну від взаємних оцінок дітей різної статі ($r=+0,21$ відносно $r=+0,25$, $r=+0,27$ відносно $r=+0,61$, $p=0,01$). Можна

припустити, що спільні інтереси та справи визначають змагальний характер стосунків дітей, загострюють сприймання дитиною сиблінга. Вона має більше підстав і причин для невдоволення, суперечок та бійок, що й визначає сиблінгів як потенційних суперників та сприяє загостренню їх взаємин. Хоча спостерігається, що сиблінги аналогічної статі виявляють більшу кількість позитивних висловлювань, ніж – протилежної. Однак негативні вияви почуттів у них значно переважають. Діти протилежної статі виявили схильність рахуватися з потребами сиблінга у порівнянні з парами аналогічної статі. Очевидно, антипатія до сиблінга є формою підтримки самоповаги. Іншими словами, - симпатією, обтяженою взаємною потребою у власній значимості.

Отже, у дослідженні виявилася залежність становлення образу “Я” від місця, яке займає дитина у системі сиблінгової взаємодії (від психологічної позиції дитини). В одних формується адекватна самооцінка, в інших - завищена самооцінка, переоцінка власних вмінь, прагнення бути попереду, чи – незадоволеність собою, конформізм, прагнення догодити. Даний результат можна пояснити за допомогою основних умов розвитку образу “Я” особистості. Так, взаємини дітей у сім’ї є джерелом нового досвіду спілкування дитини, який, на відмінну від дитячо - батьківського, базується на рівноправних засадах. Дитина починає прагнути поряд із потребою позитивного уявлення про себе до конструктивного спілкування зі сиблінгом. Взаємини, які переконують дитину у власній цінності характеризуються позитивно-емоційною співпрацею. Такі діти доброзичливі, привітні, прагнуть до спілкування, уважні до інших. Вони адекватні у власному сприйманні, краще себе знають і легше сприймають себе такими, якими вони є. Даним індивідам не властиве викривлення самосприймання (11%).

Аналіз результатів дослідження дає підстави стверджувати, що уявлення дитини про себе зазнає певних деформацій, які пов’язані з статусом дитини в сім’ї. Виявлено дві форми викривлення самооцінки: завищена та занижена (див. таблиця 3.7)

Залежність самооцінок дітей від їхнього статусу в сім'ї (у %)

Статус дитини в сім'ї	Форма самооцінки					
	Адекватна		Неадекватна			
			Завищена		Занижена	
Старша дитина в сім'ї		Загалом		Загалом		Загалом
Старша дитина в сім'ї	6,4		42,8		9,4	
Молодша дитина в сім'ї	4,8	11,2	14,8	57,6	21,8	31,2

Перший варіант загалом є найбільш поширеним серед дітей та означає переоцінку дитиною себе (58%). Найчастіше він характерний для старших дітей у сім'ї (43%). Така тенденція підводить до думки про наявність у них відчуття та переконання значимості власної ролі у сімейних справах. Очевидно має місце також батьківська настанова бути авторитетом та самостійним. Старша дитина в сім'ї, яка змушена постійно доводити свою цінність, у такий спосіб задовольняє почуття самоповаги.

Другий варіант – занижена самооцінка (31%) і вона характерна для більшості молодших дітей у сім'ї (22%), винятком є діада старша сестра - молодший брат, де занижена оцінка відстежена у старшого сиблінга. Такі діти часто недооцінюють себе, пасивні та замкнуті, відчувають емоційний тиск з боку членів сім'ї. Багатьом із них властива сором'язливість, схильність до психічної ізоляції, до втечі від дійсності у світ мрій. Занижена самооцінка в молодших дітей у сім'ї може бути пов'язана з її відчуттям емоційного тиску з боку членів сім'ї, який проявляється у підвищеній турботі про дитину та відсутністю у неї потреби у самостійності дій та вчинків. Тобто, власному переконані дитини у малоавторитетності.

Отже, виявлено взаємозв'язок особливостей взаємодії сиблінгів та уявлення дітей про себе. Позитивні емоційні переживання дитини у взаємодії

зі сиблінгом, увага і турбота з боку батьків підвищують самоповагу та відчуття особистісної цінності дитини, сприяють позитивному ставленню до себе та сиблінга. Навпаки, емоційна незадоволеність власною позицією у структурі сімейних стосунків є причиною почуття власної неповноцінності та антипатії до сиблінга. Значимим є прийняття дитиною такої ролі, яка не викликає психотравмуючої ситуації. Тобто, важливими чинниками становлення образу власного “Я” дитини семирічного віку є міжособисті стосунки сиблінгів.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що, насамперед, оцінка дитини своїх особистісних якостей та вчинків є частковим відображенням тієї оцінки, яку дають цим якостям та вчинкам члени сім'ї. Наявність у сім'ї кількох дітей визначає певні особливості становлення самосвідомості особистості.

Підсумок даних про те, як сиблінгова взаємодія впливає на становлення у дитини уявлення про себе, дозволив виділити основні його напрямки: 1) адекватність ставлення дитини до себе у семирічному віці залежить від гармонійності її спілкування зі сиблінгом; 2) акцептація дітей у сім'ї відбувається відповідно до їх статусу та розвивається за перевагою одного з видів емоційних зв'язків (прийняття - знехтуваність); 3) наявна різниця у сприйманні дитиною ставлення до себе та сиблінга з боку матері та батька. Дитина очікує отримати від матері вищі бали, ніж з її позиції отримає від неї сиблінг, а від батька, порівняно зі сиблінгом - нижчі; 4) основною трудностю взаємодії у проблемних парах дітей є розходження між оцінками, які дають батьки старшій та молодшій дитини; 5) значимим для формування самоставлення є стать: дитина очікує отримати від батька - представника тотожної статі, позитивнішу оцінку, ніж від протилежного; у діадах дітей спостерігається оцінювання сиблінга своєї статі менш позитивне, ніж протилежної; 6) існує дві форми викривлення самооцінки у сиблінгів: завищена та занижена. Перша найчастіше є характерною для старших за народженням дітей у сім'ї, а інша - для молодших; 7) у дитини формується

образ-Я часто протилежний образу-Я сиблінга; 8) позиція батьків виконує регулятивну функцію у міжособистісних стосунках сиблінгів; 9) психологічний зміст амбівалентності сиблінгової взаємодії полягає у реалізації протилежних, на перший погляд, несумісних потреб: з одного боку, це потреба у спілкуванні, близькості зі сиблінгом, з іншого - потреба в автономії, обособлені.

3.2. Напрямки оптимізації взаємодії дітей у сім'ї

Завдяки проведеному дослідженню психологічних особливостей сиблінгової взаємодії стало можливим виокремлення принципів, які сприятимуть встановленню оптимальних взаємин між дітьми. З метою забезпечення нормального перебігу психосоціального розвитку дитини потрібно підвищувати рівень психологічних знань і культури батьків. Цьому сприяє вироблення у них необхідних навиків і вмінь для виховання двох дітей у сім'ї. Врахування встановлених принципів сприятиме підтримці ефективної сімейної взаємодії та збереженню емоційного контакту батьків із дітьми.

Неможливо розробити єдину методику для ефективного подолання суперництва між дітьми у сім'ї. Дане явище є досить складним проявом, причини виникнення якого, як свідчить проведене дослідження, є досить різноманітні. Однак врахування особливостей сиблінгової взаємодії може слугувати важливими мотивами виховання дітей у сім'ї. Їх врахування сприятиме формуванню їхньої соціальної активності, розвитку потреб у самостійності, взаємодопомозі, емоційному насиченні, досягненні успіхів, емпатії, підтримки і прихильності до оточуючих.

У формуванні особливостей ставлення дітей одне до одного найважливішу роль відіграє позитивна взаємодія між самими батьками.

Оскільки діти засвоюють зразки поведінки свого безпосереднього соціального оточення, то вони неусвідомлено наслідують батьків та їх стереотипи поведінки, свідомо ототожнюють себе з ними. Приклад батьків - це також джерело знань про моральні норми і провила оточуючого життя. Ніщо так не переконує дітей і не викликає у них потреби наслідувати, як особистий батьківський приклад. Це передбачає батьківський авторитет, а авторитет – це, насамперед, повага до дітей, на основі якої вони добровільно виконують вимоги, бажання батьків, прагнуть їх наслідувати. Так, найкращий спосіб оптимальної сиблінгової взаємодії - це хороший приклад батьків, який полягає у встановленні між ними приятних та теплих стосунків, наявності спільних інтересів та справ, вмінні конструктивно вирішувати конфлікти.

У сімейних стосунках великого значення набуває те, наскільки батьки емоційно реагують на страждання і негаразди людей. Такі відчуття наслідуються дітьми. Позитивні навички взаємодії досягаються шляхом формування у неї співчуття до страждань інших.

Дуже важливо, щоб діти відчували себе у сім'ї психологічно захищеними, безпечно та вільно. А це можливо за умови поєднання батьківської любові з розумною вимогливістю, яка налаштована на підтримку обох дітей у сім'ї. Йдеться не про встановлення однакового чи рівного ставлення батьків до дітей у сім'ї, а про врахування неповторності та індивідуальності кожної дитини, розуміння їх проблем та потреб, бачення їхніх здібностей та достоїнств, надання їм можливостей для власного індивідуального розвитку. Батькам варто пам'ятати, що у кожної дитини свій темперамент та рівень розвитку. Не слід боятися виявляти різні почуття до дітей та не варто примушувати себе проявляти любов до обох дітей абсолютно однаково. Важливо бути справедливими у розподілі проведеного часу з кожною дитиною та проявом уваги до неї.

Довірливі стосунки у сім'ї є важливою умовою організації психологічно доцільних взаємин дітей. Діти мають знати, що чесність та

щирість необхідні для встановлення довірливого і доброго ставлення до себе оточення.

Важливо сприймати і любити дітей такими, якими вони є, вірити в них. Батьки можуть бути не задоволені їх діями і вчинками, однак це не повинно позначатися на ставленні до них як до особистостей. Потрібно намагатися часто говорити дітям, що їх люблять. Неприпустимі грубість, неповага до дітей, недовіра та зверхність.

У виховній практиці сім'ї важливо мати встановлений розпорядок дня, розподілені домашні обов'язки. Цінним є також змістовність проведення дозвілля, організація цікавих спільних видів діяльності, створення вільного простору для можливості дітей ділитися своїми враженнями та думками.

Важливо підготувати старшу дитину до народження у неї братика чи сестрички. Не відсилати її у цей час пожити до знайомих чи бабусі. Прагнути зробити для неї роль старшої максимально приємною.

Батькам слід бути уважними до психічного стану дітей, оскільки взаємодія дітей викликає у них негативні переживання та почуття. Потрібно допомогти дітям зрозуміти, що їх тривожить у їхніх стосунках, допомогти їм усвідомити виникнення та причини негативних почуттів. Хибним є намагання не помічати суперництва дітей чи карати їх за нього.

Виникнення у дитини нервового напруження часто пов'язано з особливо гострим прагненням привернути до себе увагу батьків, отримати похвалу чи, в крайньому, покарання. Особливо небезпечно при цьому непомірне зростання вимог до дитини. Загострення відбувається за умови сильної залежності ставлення до дитини батьків від її успіхів у певній сфері.

При вирішенні конфліктів між дітьми марно "шукати винного". Така спроба не принесе конструктивного вирішення суперечки, а може лише навчити дітей нещирості, брехливості та ворожості. Варто давати зрозуміти, що суперечка чи бійка - це вина обох, вихід із яких потрібно знаходити самим та разом.

Варто давати дітям зрозуміти, що їх сварки дуже вас засмучують і прикро вражають. При цьому старатися прямо висловлювати своє ставлення до поведінки кожної дитини: описати, що не подобається, чи що відчуваєте, чи просто сказати, що їй слід робити. Доцільно також звертати увагу на почуття та переживання їхніх сестри чи брата. Обов'язково батькам потрібно давати дітям відчути задоволення з приводу їхньої позитивної взаємодії, навіть якщо вона ледь-ледь прослідковується.

Дітям потрібно пояснити цінність та значимість їхньої взаємодії у теперішньому та подальшому житті, підкреслити значення чуйності, поваги один до одного, яку вони мають проявляти. Необхідно також знайти приклад для позитивного наслідування, а що є ще кращим у батьківській стратегії - залишити відкритим сімейний простір для своїх рідних братів та сестер, підтримувати з ними тісні емоційні зв'язки.

Варто не вимагати від дітей любові один до одного, а створювати умови для її появи та розвитку. Не слід підказувати дітям готове вирішення певної проблеми, потрібно лише окреслювати можливі шляхи її розв'язання.

Не варто прагнути, щоб діти обов'язково були у чудових взаєминах. Це може сприяти приховуванню дитиною власних тривожних переживань та гніву. Приховування емоцій небезпечно провокацією глибоких особистісних порушень, виникненням аутоагресії чи ворожого ставлення до оточення.

Важливо не прагнути створювати штучні умови для спілкування дітей та примушувати їх співпрацювати. Рівень їхньої зацікавленості один одним у значній мірі залежить від чинника віку. Брати та сестри при різниці у віці, що складає 8 років, спочатку не виявляють інтересу один до одного, проте, стаючи дорослими, їх ставлення змінюється та виникає потреба у взаємодії. І, навпаки, у 5 та 8 років діти можуть разом гратися, а коли їм виповниться 8 та 11 - не знайти спільних справ.

Корисним є вміння батьків підходити до суперечок дітей із долею гумору, вміння перетворити сльози на сміх. Пережиті дітьми неприємні

хвилювання, перетрансформовані у безболісний жарт чи гіперболізований смішний видум, зникають.

Слід намагатися допомогти дитині знайти безпечний шлях для виходу негативних почуттів, які вона відчуває до сиблінга (малювання, ліпка, складання віршів та казок про пережиту ситуацію, розігрування театральних сюжетів та ін.).

Не варто зразу ж очікувати, що діти кинуться виконувати ваші пропозиції. Вони можуть побоюватися, що погано малюють, їм важко знайти відповідні кольори. Але коли батьки починають це робити самі, ніби для себе, нерідко діти починають охоче їх наслідувати, проявляючи при цьому неабияку творчість.

Вихід негативної енергії доцільно пов'язати з пошуком конструктивного у даній ситуації засобу розв'язання проблеми. Варто виражати віру та переконувати дітей у здатності самостійно вирішувати свої проблеми, і, що важливо, без сварок.

Важливо не порівнювати дітей між собою, їх успіхи та проблеми. Тим більше не варто постійно ставити більш встигаючу дитину у приклад менш успішній. Необхідно слідкувати, щоб навіть мотивована перевага однієї дитини не проявлялася у батьківському ставленні до обох дітей.

Дитина, яка почала бійку, не завжди є “найбільш винною”. Друга може провокувати бійку, щоб привернути увагу батьків. Варто однозначно і рішуче припиняти бійки дітей, не привчати їх до того, що їхні суперечки вирішать батьки, а заохочувати до самостійного вирішення проблеми.

Покарання дитини не дає їй інформації про те, як потрібно чинити правильно. Зробивши помилку дитина має знати як її можна виправити, яке слід прийняти рішення у наступний раз.

Страх бути покараним за суперечку не завжди є ефективним. Навпаки, така виховна стратегія провокує виникнення у дітей особистісних порушень: скритності, імпульсивності, ворожості, конфліктності, ізольованості, впертості, злопам'ятності.

Каральні міри щодо дітей за провину мають бути нежорстокими, однак неприємними. При нагайній потребі покарати дитину за задіяну бійку, нанесення тілесних ушкоджень та т. ін. проміжок часу між провинною та покаранням має бути найкоротшим. Слід пояснити за що дитина покарана. Тільки за таких умов можливі зміни у поведінці дитини.

Дуже важливо не розмовляти з дітьми на підвищених тонах. Якщо виникла конфліктна ситуація, то необхідно завершити її позитивно. Ніякі нотації, повчання, моралізування не допоможуть знайти з ними спільної мови. І чим більше повчань, тим менша їхня результативність.

Дозволяти та заохочувати формування у дітей різноманітних інтересів та видів діяльності. Підтримувати виникнення різних у них точок зору та поглядів. Допускати можливість проведення вільного часу на розсуд кожної дитини.

Дуже помиляються батьки, які вважають, що в основі правильних взаємин із дітьми - слухняність: виконання без зайвих розмов вимог батьків. Дитина ж має право на власну думку та вчинок. На негативних емоціях не можна виховати позитивну особистість. Пригнічення особистості дитини закінчується завжди вибухом, і статися це може в різному віці: підлітковому, юнацькому, навіть тоді, коли дитина стане дорослою. Слепа слухняність може призвести до того, що дитина стане безініціативною, пасивною, не вмітиме самостійно організувати та виконувати завдання, або ж стане агресивною.

Важливо створити у дітей уявлення про сиблінга як про людину зі своїми позитивними і негативними рисами.

Не можна ігнорувати особливості розвитку старшої та молодшої дитини в сім'ї. Доцільно враховувати особливо загострену увагу старшої дитини до першості, її хворобливу тенденцію на досягнення. При цьому варто переконувати дитину у власній цінності, яка не залежить лише від її високих досягнень та прагнути адекватно занизити її вимоги до себе та своїх вмінь. Формувати вміння долати труднощі, а не шукати шляхів їх уникнення.

Тоді як молодша дитина потребує, навпаки, заохочення до розширення ступеня свободи та самостійних дій, розвитку прагнення до визнання та нових досягнень. За таких умов у неї розвиватиметься вміння брати на себе відповідальність. Тобто, намагатися, щоб сімейні ролі дітей нейтралізували негативні психосоціальні якості, виникнення яких пов'язано з порядком їх народження.

Виробити незалежність самооцінки дитини від успіху сестри чи брата, здорове ставлення до їхньої переваги, вміння радіти їхнім досягненням та перемогам, доброзичливість та готовність надати допомогу. Важливо, щоб успіх одного ставав радістю іншого, неприємність одного викликала співчуття у іншого. Підкреслювати необхідність взаємодопомоги та взаємопідтримки.

При малій різниці у віці дітей слід враховувати високу ймовірність виникнення спорадичних конфліктів на основі поділу іграшок, побутових речей та одягу. У зв'язку з цим доцільно не викликати таких ситуацій своїми зауваженнями, не загострювати на них увагу дітей, нейтралізувати дитячі негативні напади та навчати ділитися і поступатися.

Кожна дитина у сім'ї має знати, що без неї родина не є цілісною, повною та достатньою. Спільне переборення труднощів та тривог, спільні радощі, успіхи та досягнення єднають та сприяють взаємному розумінню і взаємній допомозі.

Слід не боятися бути гнучким при підході до виховання обох дітей, використовувати різноманітні методи впливу, однак потрібно дотримуватися послідовності у своїх вимогах до дітей. Бути стриманим та виваженим при прийнятті рішення щодо похвали та покарання.

Відповідно до віку, вікової різниці між дітьми, їх практичних навичок батькам доцільно використовувати ряд **вправ**:

1. *“Внутрішній промінь”*. Варто використовувати для того, щоб зняти у дитини тривогу та напругу, відновити її внутрішню стабільність.

Для виконання вправи необхідно прийняти зручну позу (сидячи чи стоячи). Далі дитина уявляє, що її осяває світлий сонячний промінчик, який рухається зверху вниз. Він поступово освічує лице, шию, плечі, руки теплим та рівним світлом. Зникає напруга, послаблюються складки у кутиках губ, опускаються плечі, стає вільно дихати. Таку вправу можна виконати кілька разів. У закінченні вправи необхідно промовити: “Я став новою людиною. Я все буду робити добре !”.

2. *"На березі моря"*. Гра розслабляє, усуває негативний настрій.

Дітей просять уявити, що вони купаються у морі, хлюпочуться у воді. Досхочу накупавшись, діти виходять із води і лягають на прогрітий сонцем пісок пляжу. Закриваються руками від яскравого сонця. Розкривають у приємних лінощах руки і ноги.

3. *"Настрій"*. Використовується з метою зняття тривожних переживань.

Для вправи потрібні олівці чи мілки, чистий лист паперу. Дитину просять повільно намалювати абстрактний сюжет – лінії, кольорові п'ятна, фігури. При цьому важливо, щоб дитина повністю занурилася у світ своїх переживань, вибирала кольори та проводила лінії так, як їй до вподоби, у повній відповідності до свого настрою. Потрібно пояснити дитині, що на папір вона переносить свій сумний настрій, ніби матеріалізує його. Закінчивши малюнок, дитина ще раз дивиться на нього, заново переживаючи свій внутрішній стан і емоційно розриває листок паперу.

4. *"Ритм"*. Допомагає дітям краще відчувати внутрішній “ритм” один одного, енергетику, темперамент та направленість.

Діти стоять навпроти один одного і домовляються про свої ролі: Один із них – ведучий, другий – “дзеркало”. Руки їх підняті на рівні грудей і повернуті долонями назустріч. Ведучий вільно рухає руками, спочатку повільно, а потім все скоріше, а граючий роль “дзеркала” робить спроби їх повторити. Ролі можна декілька раз змінювати.

Один із варіантів вправи - виконувати протилежні рухи. Така ігрова ситуація виховує у дітей сміливість за власні дії.

5. *“Унісон”*. Психологічний зміст цієї вправи та наступних полягає у виробленні навичок взаємного розуміння у дітей.

Дітям необхідно досягти співпадання у одночасній вимові слів з однаковим початком та різним закінченням. Для цього можуть бути використані такі пари слів: кара – ван – кара – вай; коло – бок – коло – сок; бара – бан – бара – нчик; трем – біта – трем – тіти; трі – о – трі – йка.

Інший варіант гри полягає у досягненні у дітей співпадання при викиданні кількості пальців.

6. *“Яка долоня гарячіша”*.

Один із дітей власними внутрішніми зусиллями намагається злегка підняти температуру однієї із своїх долонь чи охолодити іншу. Коли, на думку дитини, це їй вдалося, вона дає знак партнеру по грі, який має визначити на дотик, яка з долонь гарячіша.

7. *“Розмова пальців”*.

Діти виставляють навпроти один одного свою праву руку. За інструкцією ведучого (одного з батьків) великі пальці “починають між собою розмову”: знайомляться, обнімаються, домовляються про те як проведуть вечір, штовхають один одного, сваряться, ображаються, миряться.

8. *“Чарівний базар”*. Гра спрямовує дітей на роботу над собою, здійснення своїх намірів щодо перетворення особистості. Сприяє також зближенню та дружнім стосункам дітей.

Дітям говорять, що у всіх є якості, які допомагають у житті, а також, які збільшують кількість життєвих проблем. Зараз кожен отримає можливість досягти свого приблизного ідеалу, бо він зможе обмінятися якостями з братом чи сестрою. Це своєрідний базар, на якому торгують та обмінюються людськими якостями. Діти мають обмінятися своїми якостями. У ломбард діти можуть закласти ті якості, яких бажають позбутися. При цьому варто з'ясувати яким чином ці риси заважають їм у житті.

9. *"Я відповідаю за тебе"*. Діти отримують досвід розуміння образу свого брата чи сестри.

Діти сідають поряд і домовляються хто буде відповідати на запитання. Поставленні запитання стосуються світосприймання, інтересів та вподобань однієї дитини. А іншій дитині потрібно відгадати ту відповідь, яку дала б сестра чи брат. Потім діти міняються місцями. Можна вводити обмеження на кількість запитань. Вкінці доречно провести коротке обговорення.

Цікавими та корисними для встановлення конструктивних взаємин може бути також використання ряду ігор.

1. *"Сіамські близнюки"*. Використовується з метою досягнення взаєморозуміння між дітьми.

Гра полягає у тому, що дітям потрібно зробити як можна більше кроків у незручному для них положенні, при якому вони зображають сіамських близнюків. Для цього діти стають поруч, плечем до плеча, розставивши ноги на ширину плеч, щоб стопа однієї ноги дитини доторкалася до ноги партнера. Ця пара ніг вважається у грі "зрослоюся". У такий спосіб, слідкуючи, щоб "внутрішня спільна нога" не розпалася" діти повинні прокрокувати як можна найбільш довго. У закінченні гри батькам можна провести процедуру обміну своїми відчуттями та враженнями. Використання цієї гри також допомагає діагностувати особливості міжособистісних взаємин дітей, порівняти кому з дітей вдається легше досягти взаєморозуміння, висвітлити бар'єри у дитячому спілкуванні.

2. *"Сліпий веде кульгавого"*.

Одному із партнерів гри надягають на очі пов'язку. Другий - шкутильгає. Перший веде другого за певним маршрутом з різними перешкодами (стілець, книжки тощо). "Кульгавий" підказує "сліпому", який його підтримує, вірну дорогу. Після закінчення гри обговорюються результати: яка поведінка допомогла їм подолати труднощі.

3. *"Ревізія"*. З метою покращання сімейної взаємодії. Така гра доцільна при досягненні обома дітьми старшого шкільного віку.

У кінці дня кожен член сім'ї кидає в іграшкову поштову скриньку лист, у якому він описує свої претензії до членів сім'ї. У призначений день конверти виймаються і всі претензії зачитуються уголос. Всі члени сім'ї висловлюють своє до них ставлення, обговорюється, що викликало незадоволення, висловлюються побажання.

Варто періодично посилати й аналогічні листи позитивного змісту. Наприклад, "Я ціную в тобі ...", "Мені подобається як ти ...", "Я хочу наслідувати тебе в ...".

4. *"Моя сім'я"*.

Дітям пропонується помінятися сімейними ролями з батьками, а батьки при цьому "грають" ролі дітей. Для гри вибирається одна з характерних сімейних ситуацій: сімейне свято, вечеря, прогулянка, похід у зоопарк, відвідування бабусі та дідуся. У грі батькам можливо показати дітям й інші шляхи їхньої поведінки, більш продуктивні. Невимушеність та ігрова ситуація здатні позитивно та найбільш інтенсивно чинити вплив на дитячу психіку.

Наведені принципи розкривають основні засади побудови взаємин дітей у сім'ї, а отже, можуть слугувати опорою при організації батьками продуктивної дитячої взаємодії, запобігати виникненню психотравмуючих ситуацій. Слід наголосити, що навички конструктивної поведінки є основою успішної соціально-психологічної адаптації особистості, а отже, і пристосування до навчальної діяльності. У такий спосіб дитина отримує навички взаємодії: вчиться ділити життєвий простір сім'ї, помагати і приймати допомогу, розуміти свої та чужі почуття і переживання.

ВИСНОВКИ

Робота присвячена дослідженню психосоціального розвитку особистості в контексті сиблінгової взаємодії. Увага акцентована на з'ясуванні ролі взаємодії рідних братів та сестер у досягненні психологічної зрілості та готовності до початку навчання у школі у дітей 7-річного віку, яка опосередковується специфікою взаємин дітей у сім'ї.

У ході дослідження простежено своєрідний ланцюг: сиблінгова взаємодія – образ “Я” – шкільна адаптація. Тісний взаємозв'язок визначає специфіку взаємодії сиблінгів. Узагальнення результатів психологічного дослідження дозволило зробити такі основні висновки:

1. Цінність взаємодії дітей у сім'ї полягає у тому, що дитина отримує можливість розширити власний досвід міжособистісної взаємодії за рахунок кооперативних та рівноправних взаємин, унікальних спільним родинним походженням.

2. Розкрито особливості емоційних зв'язків дітей у діадах. Встановлено, що найтісніший емоційний зв'язок існує між старшими братами та молодшими сестрами. Надалі черговість така: між старшими та молодшими братами, старшими та молодшими сестрами. Найменший коефіцієнт емоційної взаємодії отримали молодші брати та старші сестри. Така ситуація пов'язана з особливостями сімейного виховання та механізмами ідентифікації.

3. З'ясовано, що важливим результатом сиблінгової взаємодії є її внесок у формування уявлення дитини про себе, тобто у створення власного образу “Я”. Самосприймання дитини, яка має сиблінга, залежить від того, як діти у сім'ї сприймають один одного та батьки – їх, що пов'язано з неоднаковим становищем дитини у сім'ї.

Порівняння власних особистих ставлень та позиції дитини зі ставленнями та позицією сиблінга у сім'ї сприяє розширенню та

об'єктивності уявлення про себе. За умови гармонійності взаємин дітей у сім'ї розвивається позитивність уявлення про себе.

Виокремлено дві форми викривлення самооцінки у дітей, які мають сиблінга: завищена та занижена. Перша є домінуючою для старших за народженням дітей у сім'ї, а друга – для молодших.

4. Встановлено, що найбільш поширеними типами сиблінгової взаємодії є компроміс та пристосування, менш розповсюдженими – співпраця, конкуренція та ігнорування.

5. Показано, що сиблінгова взаємодія впливає на успішність процесу адаптації особистості до шкільних умов. Шляхом порівняльного аналізу (одинаків і дітей, які мають сестру чи брата) виявлено основні позитиви взаємодії сиблінгів, а саме:

- активізація мотиваційної сфери навчання, формування прагнення до успіху;
- формування адекватного самосприймання особистості, що активізує її активність у новому для неї оточенні;
- більш успішне проходження інтеграції особистості в групі.

Узагальнення результатів дало підстави зробити висновок про кращу адаптацію до школи дітей, які мають брата чи сестру, порівняно з одинаками у сім'ї. Виявлено, що це пов'язано з наявністю у дитини можливості взаємодіяти на рівних зі сиблінгом та здійснюється через порівняння власних особистих ставлень та позиції зі ставленнями та позицією сиблінга у сім'ї.

Надалі перспектива роботи бачиться як розширення досліджень за даною проблемою для поглиблення розуміння особливостей сиблінгової взаємодії, а також подальша розробка методичних рекомендацій для батьків щодо конструктивної взаємодії сиблінгів та подолання між ними конфліктності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва М.І. Значення взаємодії між рідними братами та сестрами для формування їхньої особистості // Актуальні проблеми психології: Матеріали Четвертих Костюківських читань 25 серпня 1996р. -К., 1996. - Т.1. - С. 3-10.
2. Алексєєва М.І. Семья как фактор социализации // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. – С. 5-11.
3. Алексєєва М.І., Насонова О.Б. Внутрішньосімейна взаємодія та самоакцептуція підлітка // Психологія: Науково-Метод. збірник. -К.: Освіта. - 1993. - Вип. 40 - С. 63-73.
4. Бабаян Ю.О. Взаємозв'язок самооцінки з мотивацією досягнення молодших школярів // Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ, 1999. – Вип. 3 (6). – С. 161 – 166.
5. Бефани А.А. Внутренняя противоречивость отношений в супружеской диаде // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць П'ятих Костюківських читань: В 3 т.–К.:Гнозис, 1998. –Т.1.– С.130-134.
6. Благінін В.В., Белкіна М.І. та ін. Родинно-сімейна енциклопедія. – К.: Богдана, 1996. – 439 с.
7. Боришевський М.Й. Вступ // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. За ред. С.Д.Максименка, М.Й.Боришевського.–К.: Любіть Україну. – 1999. – С.6-7.
8. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 528 с.
9. Гошовська Д.Т. Психологічні особливості розвитку самоакцептації у дівчаток підліткового віку. - К.: ТОВ «Між-нар. фінан. агенція», 1997. - 21 с.
10. Дзюбко Л.В. Социальные предпосылки школьной дезадаптации младших школьников в современных условиях // Психологія на перетині

тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П»ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. – С.387–394.

11.Дригус М.Т. Визначення ставлення школяра до себе як суб'єкта учбової діяльності.//Вивчення особистості підлітка. За ред. М.Т. Дригус. – К.: Інститут психології АПН України, 1994. – С. 23 – 49.

12.Карпухіна А.М., Кокун О.М. Статеві-вікові аспекти адаптаційних можливостей школярів // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції 27-29 квітня 1998р.– К.: Гнозис, 1998. – С.338-342.

13.Киричук О.В. Формування в учнів активної життєвої позиції.-К.: Радянська школа, 1983.-136 с.

14.Кон И.С. Особенности социализации мальчиков и девочек. // Актуальные проблемы социализации девушек-подростков: Сборник научных статей. -К.: Изд-во «А.Л.Д.», 1996. – С. 5-15.

15.Кононко О. Л., Соціально-емоційний розвиток особистості. -К.: Освіта, 1998. - 255 с.

16.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. / Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 60бс.

17.Котирло В.К. Початковий період у навчанні школярів. – К., 1985. – 48с.

18.Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.-М.: Медицина, 1994.-224с.

19.Лисина М.И., Сильвестру А.И. Психология самопознания у дошкольников. – Кишинев, 1983. – 268 с.

20.Любчук О.К. Психологічна готовність дитини до оволодіння учбовою діяльністю: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1998. - 180 с.

21. Лук'яненко І. В. Соціально-психологічні особливості сіблінгових отношений як значимий фактор становлення і життєвого шляху зрілої особистості // Психологіческая наука і освіту. 2010. № 1. С. 31-40.

22.Максименко С.Д. Психологічна організація умов розвитку суб'єкта учіння. –К.: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка, 1996. – 231с.

23.Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навчальний посібник для студентів педагогічних вузів.-К.: НПЦ “Перспектива”, 1998.-220с.

24.Максимова Н.Ю. Порухення процесу соціалізації та формування самосвідомості дитини // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. За ред. С.Д.Максименка, М.Й.Боришевського.– К.: Любіть Україну. – 1999. –С.55-57.

25.Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. – К.: Перун, 1996. – 463 с.

26.Палій А.А. Особливості статево-рольових уявлень дітей дошкільного віку: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1996. - 210 с.

27.Палій А.А. Статорольові уявлення в структурі самосвідомості дошкільника // Філософія, соціологія, психологія: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Вид-во Плай Прикарпатського ун-ту, 1999. – Вип.3. – Ч.1. – С. 107-118.

28.Полищук В.М. Психологические особенности детей переходного периода от дошкольного к младшему школьному возрасту: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1995. -157 с.

29.Пророк Н.В. Формирование мотивов учения у шестилетних школьников.: Дисс. ... канд. психол. наук. - К., 1988. – 195 с.

30.Проскура О.В. Психологічна підготовка вчителя до роботи з першокласниками. – К.: Освіта, 1998. – 199с.

31.Психологічна допомога сім'ї: Посібник / Під ред. З.Г.Кісарчук.-К., 1998. - 182 с.

32.Сермягина О.С. Эмоциональные отношения в семье. Социально-психологическое исследование. – Кишинев.: Штиинца, 1991. – 181с.

33.Скребец В.А. Психологическая диагностика: Учебное пособие. – К.: МАУП, 1999. – 120 с.

34.Скрипник Д.В. Поняття «самосвідомість» у контексті психічного розвитку особистості // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та

перспективи дослідження. За ред. С.Д.Максименка, М.Й.Боришевського. – К.: Вид-во «Любіть Україну», 1999. – С. 77-78.

35.Титаренко Т.М. Хлопчики і дівчатка. Психологічне становлення індивідуальності. – К.: Т-во "Знання", 1989.-48с.

36.Тищенко С.П. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину. –К., 1982.-47с.

37.Глумачний новий словник української мови. У 4-ох томах // Укладачі В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2000.

38.Федоренко Р.П. Психологічні особливості перебігу сімейної кризи у молодого подружжя: Дисс. ... канд. психол. наук. - К., 1999. -177с.

39.Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. – К.: МАУП, 2000.-152с.

-
- 40.] Якимова Т. В. Порівняльний аналіз життєвих і наукових уявлень про особливості сіблінгових відносин в сім'ї // Консультативна психологія і психотерапія.2013. №4. С. 96-111.
41. Яблонська Т.М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. Український соціум. 2004. № 2(4). С. 80–84.
42. Bedford V.H. Sibling relationship troubles and well-being in middle and old age. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*. 1998. Vol. 47. P. 369–378.
43. Cicirelli V.G. *Sibling Relationships Across The Life Span*. New York : Plenum press, 1995. 255 p.
44. Dunn J. *Siblings: The first society. A lifetime of relationships* / eds. N. Vanzetti, S. Duck. Pacific Grove, CA : Brooks. Cole Publ., 1996. P. 105–124.
45. Neale C.W. Perceived sibling compatibility and the effects of personality. URL: https://getd.libs.uga.edu/pdfs/neale_cheryl_w_200312_ms.pdf (дата звернення: 18.12.2018).
46. Feinberg M.E., Hetherington T.M. Sibling differentiation in adolescence: Implications for behavioral genetic theory. *Child Development*. 2000. Vol. 71(6). P. 1512–1524.
47. Ewin Smith, T. (1990). Academic achievement and teaching younger siblings. *Social Psychology Quarterly*, 53(4), 352–362.
48. Howe, N., & Rinaldi, C. (2004). You be the big sister': maternal-preschooler internal state discourse, perspective-taking, and sibling caretaking. *Infant and Child Development*, 13, 217– 234.
49. Sokal, L., & Piotrowski, C. (2011). My Brother's Teacher? Siblings and Literacy. *Education Research International*, 253896. <https://doi.org/10.1155/2011/253896>

-
50. Toman, W. (1991). Family constellation of normal and disturbed marriages. *Journal of Ind. Psychol*, 17, 93–95.